હિંદ સ્વરાજ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

દશ રૂપિયા

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૬૩

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫,૦૦૦, ૧૯૨૨
પુનર્મુદ્રણ, પ્રત ૨૦,૦૦૦, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૬
કુલ પ્રત : ૧,૨૮,૦૦૦

આ પુસ્તક નવજીવન ટ્રસ્ટ તરફથી
રાહત દરે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ISBN 81-7229-052-7

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૧૪

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘હિંદ સ્વરાજ’ની નવી આવૃત્તિ ૧૯૪૧ની સાલમાં બહાર પડી તે વિશે સ્વ. મહાદેવભાઈએ તથા પૂ. બાપુએ તે વખતે કરેલાં નિવેદનો આપ્યાં હતાં.

ત્યાર પછી એ નવી આવૃત્તિનું ૧૯૪૫માં પુનર્મુદ્રણ થયું. તેની નકલો પૂરી થવાથી આ આવૃત્તિ ફરી છપાય છે ત્યારે એક વાત વાચકોના ધ્યાન પર લાવવા જેવી છે.

૧૯૪૫ના પુનર્મુદ્રણ પછી એક ભાઈએ, પાન ૫૮ પર તેરમી લીટીમાં જે આ વાક્ય છે કે, “તેઓને કાં તો તોપબળ કાં તો હથિયારબળ શીખવવું જોઈએ” – તેના તરફ ધ્યાન ખેંચતાં લખ્યું હતું કે, વાક્યમાં તોપબળને બદલે તપબળ હોવું જોઈએ. સંદર્ભ જોતાં લાગે છે કે, બાપુ તે વાક્યમાં તોપબળ અને આત્મબળ કે સત્યાગ્રહ એ બે બળની વાત કરે છે તે ઉઘાડું છે. ‘હિંદ સ્વરાજ’નું મૂળ લખાણ ગુજરાતીમાં છે. તેની હસ્તાક્ષર આવૃત્તિ નવજીવને* બહાર પાડી છે તે જોતાં જણાશે કે, તેમાં તોપબળ અને હથિયારબળ એ જ શબ્દો છે. એથી તે સુધાર્યું નથી, પણ આ બાબત વાચકોની જાણ સારુ અહીં નોંધી છે.

૧–૬–’૫૪

---

* ‘હિંદ સ્વરાજ’ (હસ્તાક્ષરમાં) હાલ અપ્રાપ્ય.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન ૩
નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ૫
ઉપોદ્‌ઘાત ૧૫
સંદેશો ૧૭
'હિંદ સ્વરાજ' વિશે ૧૮
પ્રસ્તાવના ૨૧
૧. કૉંગ્રેસ અને તેના કારભારીઓ ૧
૨. બંગાળાના ભાગલા ૬
૩. અશાન્તિ અને અસંતોષ ૮
૪. સ્વરાજ તે શું? ૯
૫. ઇંગ્લંડની સ્થિતિ ૧૧
૬. સુધારાનું દર્શન ૧૫
૭. હિંદુસ્તાન કેમ ગયું? ૧૮
૮. હિંદુસ્તાનની દશા ૨૧
૯. હિંદુસ્તાનની દશા – રેલવેઓ ૨૪
૧૦. ,, – હિંદુ-મુસલમાન ૨૭
૧૧. ,, – વકીલ ૩૨
૧૨. ,, – દાક્તર ૩૫
૧૩. ખરો સુધારો શું? ૩૮
૧૪. હિંદ કેમ છૂટે? ૪૧
૧૫. ઇટાલી અને હિંદ ૪૪
૧૬. દારૂગોળો ૪૭
૧૭. સત્યાગ્રહ – આત્મબળ ૫૩
૧૮. કેળવણી ૬૨
૧૯. સંચાકામ ૬૮
૨૦. છુટકારો ૭૧

નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

['હિંદ સ્વરાજ'ની આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેના ઉપોદ્ઘાતરૂપે, 'આર્યન પાથ' માસિકના 'હિંદ સ્વરાજ અંક'ની જે સમાલોચના 'હરિજન'માં મેં અંગ્રેજીમાં લખેલી તેનો અનુવાદ આપવો અનુચિત નહીં ગણાય. 'હિંદ સ્વરાજ'ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં દર્શાવેલા ગાંધીજીના વિચારો બદલાયા નથી એ સાચું, પણ તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ તો થતો જ ગયો છે. મારા નીચે આપેલા લેખમાં એ વિકાસ વિશે કંઈક વિવેચન કરેલું છે, તે વાચકની આગળ ગાંધીજીના વિચારોને વધારે વિશદ કરવામાં સહાયકર્તા થશે એવી આશા છે.
મ૦ હ૦ દે૦]

મહત્ત્વનું પ્રકાશન

'આર્યન પાથ' માસિકે હમણાં જ 'હિંદ સ્વરાજ અંક' પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એવો અંક કાઢવાની કલ્પના જેમ અપૂર્વ છે, તેમ તેનાં રૂપરંગ પણ સુંદર છે. એની પ્રસિદ્ધિ શ્રીમતી સોફિયા વાડિયાના ભક્તિભાવભર્યા શ્રમને આભારી છે. તેમણે 'હિંદ સ્વરાજ'ની નકલો પરદેશમાં અનેક મિત્રોને મોકલેલી, ને તેમાં જે અગ્રેસર હતાં તેમને એ પુસ્તક વિશેના પોતાના વિચાર લખી જણાવવા કહેલું. શ્રીમતી વાડિયાએ પોતે તો એ પુસ્તક વિશે ખાસ લેખો લખ્યા જ હતા, અને એમાં ભારતવર્ષના ભવિષ્ય માટે ઉજ્જ્વળ આશા રહેલી છે એવા વિચાર પ્રગટ કરેલા. પણ એમાં યુરોપની અંધાધૂંધીનું પણ નિવારણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે એમ તેમને યુરોપનાં વિચારકો અને લેખક–લેખિકાઓ પાસે કહેવડાવવું હતું, એટલે તેમણે આ યોજના કાઢી. તેનું પરિણામ સરસ આવ્યું છે. આ ખાસ અંકમાં અધ્યાપક સૉડી, કોલ, ડિલાંઈલ બર્ન્સ, મિડલટન મરી, બેરેસફર્ડ, હ્યુ ફૉસેટ, ક્લૉડ હૂટન, જિરાલ્ડ હર્ડ, કુમારી રૅથબોન વગેરે અનેક નામાંકિત લેખક–

લેખિકાઓના લેખો આવેલા છે. એમાંનાં કેટલાંક શાંતિવાદી ને સમાજવાદી તરીકે જાણીતાં છે. પણ જેમના વિચારો શાંતિવાદ અને સમાજવાદની વિરુદ્ધ છે એવાંઓના લેખ પણ આ અંકમાં આવ્યા હોત તો એ અંક કેવો બનત! જે લેખો આપેલા છે તેની ગોઠવણ એવી રીતે કરી છે કે 'શરૂઆતના લેખોમાં જે ટીકાઓ ને વાંધાઓ દર્શાવાયાં છે તેમાંથી ઘણાંખરાંના ઉત્તર પાછળના લેખોમાં અપાયા છે.' પણ એકબે ટીકા લગભગ સર્વ લેખકોએ કરી છે, એટલે તેનો વિચાર અહીં કરવો ઘટે છે; કેટલીક વસ્તુઓ કહેવાઈ છે તેનો તરત સ્વીકાર કરી લેવા જેવો છે. દાખલા તરીકે, અધ્યાપક સૉડીએ લખ્યું છે કે તે પોતે હમણાં જ હિંદુસ્તાન આવી ગયા હતા, ને ત્યાં તેમણે એવું કંઈ ન જોયું જે બહારથી જોતાં એમ લાગે કે 'હિંદ સ્વરાજ'માં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતોને કંઈ ઝાઝી સફળતા મળી છે. આ સાવ સાચી વાત છે. એટલી જ સાચી વાત મિ. કોલે કહી છે કે ગાંધીજી 'કેવળ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ વિચારતાં આવા સ્વરાજની નજીક માણસથી પહોંચાય એટલા પહોંચ્યા છે ખરા; પણ તે ઉપરાંત એક બીજો પ્રશ્ન રહે છે: મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેની જે ખાઈ છે, પોતે એકલા અમુક આચરણ કરવું અને બીજાઓને તેમની મતિ પ્રમાણે આચરવામાં મદદ કરવી, એ બેની વચ્ચે જે અંતર છે, તે કેમ પૂરી શકાય એનો. આ બીજી વસ્તુને અંગે બીજાઓની સાથે રહીને, તેમનામાંના એક બનીને, તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને આચરણ કરવું પડે છે – એકી જ વખતે પોતાનું અસલ વ્યક્તિત્વ અને બીજાનું ધારણ કરેલું વ્યક્તિત્વ (જેનાં પોતે નિરીક્ષણ, ટીકા ને મૂલ્યાંકન કરી શકે) એમ બે રીતનાં વર્તન રાખવાં પડે છે. ગાંધીજીએ પોતાના આચરણની સાધના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી છે ખરી, પણ આ બીજા પ્રશ્નનો ઉકેલ તેઓ પોતાને સંતોષ થાય એવી રીતે લાવી શક્યા નથી.' વળી જૉન મિડલટન મરી કહે છે તે પણ ખરું છે કે 'અહિંસાને માત્ર રાજનૈતિક દબાણના એક સાધન તરીકે વાપરવામાં આવે ત્યારે તેની શક્તિ જલદી ખૂટી જાય છે,' – અને પછી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'એવી અહિંસાને સાચી અહિંસા કહી શકાય ખરી?'

પણ આ આખી ક્રિયા એ અનવધિ વિકાસની છે. એ સાધ્યની સિદ્ધિને માટે મથતાં મથતાં માણસ સાધનની સંપૂર્ણતાને માટે પણ મથતો જાય છે. અહિંસા અને પ્રેમનો સિદ્ધાંત બુદ્ધ અને ઈશુ ખ્રિસ્તે સેંકડો વરસ પર ઉપદેશ્યો હતો. એ સેંકડો વરસમાં છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓએ નાના નાના ને મર્યાદિત પ્રમાણવાળા પ્રશ્નોમાં એનો પ્રયોગ કરેલો છે. ગાંધીજીને વિશે એક વસ્તુ સ્વીકારાઈ ચૂકી છે, ને તેનો ઉલ્લેખ કરતાં આ લેખસંગ્રહમાં જિરાલ્ડ હર્ડે કહ્યું છે કે 'ગાંધીજીના પ્રયોગમાં આખા જગતને રસ છે ને તેનું મહત્ત્વ યુગો સુધી કાયમ રહેશે, તેનું કારણ એ છે કે એમણે એ વસ્તુનો પ્રયોગ સામુદાયિક અથવા રાષ્ટ્રીય પાયા પર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.' એ પ્રયોગની મુશ્કેલીઓ તો સ્પષ્ટ છે, પણ ગાંધીજીને વિશ્વાસ છે કે એ મુસીબતો પાર કરવી અશક્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં ૧૯૨૧માં એ પ્રયોગ અશક્ય લાગ્યો અને છોડી દેવો પડ્યો હતો, પણ જે તે વખતે અશક્ય હતું તે ૧૯૩૦માં શક્ય થયું. હજુ પણ ઘણી વાર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'અહિંસક સાધન એટલે શું?' એ શબ્દનાં સર્વસ્વીકૃત અર્થ અને મર્યાદા ઘડતાં અને તેને પ્રચલિત કરતાં પહેલાં અહિંસાના દીર્ઘ કાળના પ્રયોગ અને આચરણની જરૂર રહેશે. પશ્ચિમના વિચારકો ઘણી વાર ભૂલી જાય છે કે અહિંસાના આચરણમાં પ્રથમ અનિવાર્ય ને આવશ્યક વસ્તુ તે પ્રેમ છે, અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ એ મન અને શરીરની નિષ્કલંક શુદ્ધિ વિના અશક્ય, અપ્રાપ્ય છે.

'હિંદ સ્વરાજ'ની સ્તુતિભરેલી સમાલોચના કરતાં સર્વ લેખકે એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે: તે ગાંધીજીનો યંત્રો સામેનો વિરોધ. એ વિરોધને આ સમાલોચકો અકારણ ને અયોગ્ય માને છે. મિડલટન મરી કહે છે, 'ગાંધીજી તેમના વિચારની તીવ્રતામાં એ ભૂલી જાય છે કે જે રેંટિયો તેમને અતિપ્રિય છે તે પણ એક યંત્ર જ છે, અને કુદરતે નહીં પણ માણસે સરજેલી એક કૃત્રિમ વસ્તુ છે. તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો તેનો પણ નાશ કરવો પડે.' ડિલાઈલ બર્ન્સ કહે છે, 'આ ધરમૂળનો વિચારદોષ છે. તેમાં ગર્ભિત રીતે એમ સૂચવેલું છે કે જે કોઈ સાધનનો દુરુપયોગ થાય તેને

આપણે નૈતિક દૃષ્ટિએ હીન ગણવું જોઈએ. પણ રેંટિયો પણ યંત્ર જ છે, અને નાક પરનાં ચશ્માં એ પણ આંખને મદદ કરવા સારુ યોજેલું એક યંત્ર જ છે. હળ પણ યંત્ર છે; અને પાણી ખેંચવાનાં જૂનામાં જૂનાં યંત્રો પણ કદાચ માનવી જીવન સુધારવાના મનુષ્યના હજારો વરસના સતત પ્રયત્નનાં છેવટ છેવટનાં ફળ હશે.... કોઈ પણ યંત્રનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે ખરો; પણ તેમ હોય તો તેમાંની નૈતિક હીનતા યંત્રમાં નહીં, પણ તેનો દુરુપયોગ કરનાર માણસમાં રહેલી છે.' મારે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ 'તેમના વિચારની તીવ્રતામાં' યંત્રો વિશે અણઘડ ભાષા વાપરી છે. અને આજે જો તેઓ એ પુસ્તક ફરી સુધારવા બેસે તો એ ભાષા પોતે જ બદલે. કેમ કે મારી ખાતરી છે કે મેં ઉપર આપ્યાં છે એ આ સમાલોચકોનાં બધાં કથનો ગાંધીજી સ્વીકારે; અને જે નૈતિક ગુણો યંત્રો વાપરનાર માણસમાં રહેલા છે તે ગુણોનું આરોપણ તેમણે યંત્રોને વિશે કદી કર્યું નથી. દાખલા તરીકે, ૧૯૨૪માં તેમણે જે ભાષા વાપરેલી તે ઉપર આપેલાં બે અવતરણોની યાદ આપે છે. એ વરસે દિલ્હીમાં થયેલો એક સંવાદ હું અહીં ઉતારું છું:

'આપ યંત્રમાત્રની વિરુદ્ધ છો શું?' રામચન્દ્રનના સરળ ભાવે પુછાયેલા આ પ્રશ્ન ઉપર સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો:

'હું કેમ હોઈ શકું? જ્યારે હું જાણું છું કે આ શરીર પણ એક અતિશય નાજુક યંત્ર છે. ખુદ રેંટિયો પણ યંત્ર જ છે; નાની દાંતખોતરણી પણ યંત્ર છે. મારો વાંધો યંત્રો સામે નહીં, પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. આજે તો જેને શ્રમનો બચાવ કરનારાં યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની લોકોને ઘેલછા લાગી છે. શ્રમનો બચાવ થાય છે ખરો, પણ લાખો લોકો કામ વિનાના થઈ ભૂખે મરતા રસ્તા ઉપર ભટકે છે. સમય અને શ્રમનો બચાવ હું પણ ઈચ્છું છું, પરંતુ તે અમુક વર્ગનો નહીં, આખી માનવજાતિનો થવો જોઈએ. થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા પાસે સંપત્તિનો સંચય થાય એમ નહીં. પણ સૌની પાસે થાય એમ હું ઈચ્છું છું. આજે તો થોડા માણસોને કરોડોની કાંધ ઉપર ચડી બેસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. યંત્રોના ઉપયોગની

પાછળ પ્રેરક કારણ શ્રમના બચાવનું નથી, પણ ધનના લોભનું છે, અત્યારની આ ચાલુ અર્થવ્યવસ્થા સામે મારી તમામ શક્તિ ખર્ચીને હું યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છું.'

રામચન્દ્રને આતુરતાથી કહ્યું: 'ત્યારે તો, બાપુજી, તમારો ઝઘડો યંત્રોની સામે નહીં, પણ અત્યારે ચાલી રહેલા યંત્રોના દુરુપયોગની સામે છે?'

'જરાયે આનાકાની વિના હું કહું છું કે "હા", પરંતુ એટલું ઉમેરવા ઈચ્છું છું કે યાંત્રિક સંશોધનો અને વિજ્ઞાન એ પહેલપ્રથમ લોભનાં સાધનો મટી જવાં જોઈએ. પછી કામદારો પાસે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહીં આવે, અને યંત્રો નડતરરૂપ થવાને બદલે સહાયતારૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાત્રનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ યંત્રોની મર્યાદા આંકવાનો છે.'

રામચન્દ્રને કહ્યું:'એ દલીલ આગળ લંબાવીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં અને ભારે અટપટાં એવાં તમામ યંત્રોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.'

ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું: 'ત્યાગ કરવોયે પડે. પણ હું એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીશ. આપણે જે કાંઈ કરીએ તેમાં પ્રધાન વિચાર માનવહિતનો હોવો જોઈએ. માણસનાં અંગોને કામને અભાવે જડ અને નિરુપયોગી કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. એટલા માટે હું યંત્રોનો વિવેક કરું. દાખલા તરીકે, સિંગરના સીવવાના સંચાને હું વધાવી લઉં છું. સઘળી આધુનિક શોધોમાં બહુ ઉપયોગી એવી થોડી ચીજોમાંની આ એક છે. એની શોધની પાછળ અદ્‌ભુત ઈતિહાસ છે. પોતાની સ્ત્રીને સીવવાનું ને ઓટવાનું કંટાળાભરેલું કામ કરતાં સિંગરે જોઈ. પત્ની પ્રત્યેના તેના પ્રેમે તેને અનાવશ્યક શ્રમમાંથી ઉગારી લેવા આ સંચાની યોજના કરવા પ્રેર્યો. આ શોધ કરીને તેણે માત્ર પોતાની પત્નીનો જ શ્રમ બચાવ્યો નથી, પણ તેનો સીવવાનો સંચો ખરીદી શકે તે સહુને હાથે સીવવાના કંટાળાભરેલા શ્રમમાંથી મુક્ત કર્યા છે.'

રામચન્દ્રને કહ્યું: 'પરંતુ સિંગરના સીવવાના સંચા બનાવવાને તો મોટું કારખાનું જોઈએ. અને તેમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જ પડે!'

રામચન્દ્રનના ઉત્કંઠિત વિરોધ પ્રત્યે સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: 'હા, પરંતુ હું એટલો સમાજવાદી તો છું જ કે આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલકીનાં હોય અથવા પ્રજાકીય સરકાર તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું. અત્યંત સુંદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં આવાં કારખાનાં ચાલતાં હોય. તેની હસ્તી નફાને માટે નહીં પણ લોકહિતને અર્થે હોય. લોભને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય. મારે તો એ જોઈએ છે કે મજૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો થાય. ધન પાછળ આજની ગાંડી દોડ અટકવી જોઈએ. મજૂરોને કેવળ સારી રોજી મળે એટલું જ નહીં, પાણ તેમનાથી થઈ શકે એવું કામ દરરોજ મળી રહેવું જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં યંત્ર સરકારને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે ચલાવનાર કામદારને પણ કરશે. મારી કલ્પનામાં યંત્રો વિશે કેટલાક અપવાદો છે તેમાંનો આ એક છે. સિંગરના સંચાની પાછળ પ્રેમ રહેલો હતો, એટલે માનવસુખનો વિચાર પ્રધાન હતો. માનવશ્રમનો બચાવ એ યંત્રનો ઉદ્દેશ છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની પાછળ હેતુ ધનના લોભનો નહીં, પણ પ્રામાણિક રીતે દયાનો હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, ઠરડાયેલી ત્રાકોને સીધી કરવાના યંત્રનો હું બહુ સત્કાર કરું, પણ લુહારો ત્રાકો બનાવતા બંધ થઈ જાય એવો ઉદ્દેશ હું ન રાખું. ત્રાક ઠરડાય ત્યારે દરેક કાંતનાર પાસે સીધી કરી લેવાનું યંત્ર હોય એટલું જ હું ઈચ્છું. માટે લોભને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપો. એટલે સૌ રૂડાં વાનાં થશે.'

મને નથી લાગતું કે ઉપરના સંવાદમાં ગાંધીજીએ કહેલી વસ્તુની સામે આ ટીકાકારોમાંથી કોઈને સિદ્ધાંતનો કશો વાંધો હોય. દેહની પેઠે યંત્ર પણ, એ જો આત્માના વિકાસમાં મદદ કરે તો, અને જેટલે અંશે મદદ કરે તેટલે અંશે જ, ઉપયોગી છે.

એવું જ પશ્ચિમના સુધારાને વિશે. 'પશ્ચિમનો સુધારો મનુષ્યના આત્માનો મહાશત્રુ છે,' એ કથનનો વિરોધ કરતાં મિ. કોલ લખે છે: 'હું કહું છું કે સ્પેન અને ઍબિસીનિયાના ભીષણ સંહારો, અમારે માથે નિરંતર ઝઝૂમી રહેલો ભય, સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિસિદ્ધિ પેદા કરવાની શક્તિ મોજૂદ

હોવા છતાં કરોડોને ભોગવવું પડતું દારિદ્ય, એ અમારા પશ્ચિમના સુધારાનાં દૂષણ છે, ગંભીર દૂષણ છે. પણ એ સ્વભાવસિદ્ધ નથી, એ સુધારાની જડ નથી.... હું એમ નથી કહેતો કે અમે અમારા આ સુધારાને સુધારીશું; પણ એ સુધરી શકે એવો રહ્યો જ નથી એમ હું નથી માનતો. જે વસ્તુઓ માનવી આત્માને સારુ આવશ્યક છે તેના નર્યા ઈનકાર પર એ સુધારાની રચના થયેલી છે એમ હું નથી માનતો.' સાવ સાચી વાત છે. અને ગાંધીજીએ એ સુધારાનાં જે દૂષણ બતાવ્યાં તે સ્વભાવસિદ્ધ દૂષણ નહોતાં, પણ તેની પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલાં દૂષણ હતાં, અને આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીનો હેતુ હિંદી સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ પશ્ચિમના સુધારાની પ્રવૃત્તિઓથી કેટલી ભિન્ન છે તે બતાવવાનો હતો. પશ્ચિમનો સુધારો સુધારવો અશક્ય નથી એ મિ. કોલની વાતમાં ગાંધીજી પૂર્ણપણે સંમત થાય; તેઓ એ પણ કબૂલ કરે કે પશ્ચિમને પશ્ચિની ઢબનું સ્વરાજ જ જોઈશે; અને તેઓ એ પણ સહેજે સ્વીકારે કે એ સ્વરાજ 'ગાંધીના જેવા આત્મનિગ્રહવાળા પુરુષોની કલ્પના અનુસાર ઘડાયેલું હોય ખરું, પણ એ પુરુષો અમારી પશ્ચિમની ધાટીના હોય, ને એ ધાટી ગાંધીજીની કે હિંદુસ્તાનની નથી પણ પશ્ચિમની નિરાળી છે.'

સિદ્ધાંતની મર્યાદા

અધ્યાપક કોલે નીચેનો કોયડો રજૂ કર્યો છે:

'જ્યારે જર્મન અને ઈટાલિયન વિમાનીઓ સ્પૅનિશ પ્રજાનો સંહાર કરી રહ્યા છે, જ્યારે જાપાની વિમાનીઓ ચીનનાં શહેરમાં સહસ્રાવધિ માણસોની કતલ ચલાવી રહ્યા છે, જ્યારે જર્મન સેનાઓ ઑસ્ટ્રિયામાં ધસી ચૂકી છે ને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં ધસી જવાની ધમકી આપી રહી છે, જ્યારે ઍબિસીનિયા પર બૉમ્બના વરસાદ વરસાવી તેને તાબે કરવામાં આવ્યું છે, એવે આજને વખતે આ સિદ્ધાંત ટકી શકે ખરો? બેએક વરસ ઉપર હું સર્વ સંજોગોમાં યુદ્ધનો ને મૃત્યુજનક હિંસાનો વિરોધ કરતો હતો. પણ આજે, યુદ્ધ વિશે મારા મનમાં અણગમો ને તિરસ્કાર હોવા છતાં, આ હત્યાકાંડો અટકાવવાને સારુ હું લડાઈનું જોખમ ખેડું ખરો.'

એમના મનમાં આ પરસ્પવિરોધી વિચારો કેવું તુમુલ યુદ્ધ મચાવી રહ્યા છે તે એમનાં નીચેનાં વાક્યો પરથી દેખાઈ આવે છે. તેઓ કહે છે:

'હું યુદ્ધનું જોખમ ખેડું તો ખરો; અને છતાં હજુ અત્યારે પણ, મારું પેલું બીજું વ્યક્તિત્વ માણસની હત્યા કરવાના વિચારથી ડઘાઈ જઈ, આંચકો ખાઈને પાછું પડે છે. મને પોતાને તો બીજા માણસનો જીવ લેવા કરતાં મારો પોતાનો જીવ જતો કરવાનું ગમે. પણ જાતે મરી છૂટવા કરતાં સામાનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ અમુક સંજોગોમાં મારે માટે કર્તવ્યરૂપ ન હોય? ગાંધી કદાચ એવો ઉત્તર આપે કે જે માણસે વ્યક્તિગત સ્વરાજ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની સામે આવું ધર્મસંકટ આવી પડે જ નહીં. હું પોતે એવું વ્યક્તિગત સ્વરાજ મેળવ્યું હોવાનો દાવો કરતો નથી. પણ માનો કે મેં એવું સ્વરાજ મેળવ્યું છે; તોપણ તેથી કરીને પશ્ચિમ યુરોપમાં આજની ઘડીએ મારી સામે એ કોયડો જરાયે ઓછા ઉગ્ર રૂપમાં આવી પડે એવી મારા મનની ખાતરી થતી નથી.'

મિ. કોલે જણાવ્યા છે એવા પ્રસંગો માણસની શ્રદ્ધાની કસોટી કરે છે ખરા, પણ ગાંધીજી એનો જવાબ અનેક વાર આપી ચૂક્યા છે; જોકે તેમણે પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વરાજ તો પૂર્ણપણે મેળવ્યું નથી, કેમ કે પોતાના ઈતર દેશબંધુઓ જ્યાં સુધી સ્વરાજથી વંચિત હોય ત્યાં સુધી પોતાને મળેલા સ્વરાજને તેઓ અધૂરું જ માને છે. પણ તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવે છે, અને અહિંસા વિશેની તેમની શ્રદ્ધા ઈટાલી કે જાપાને કરેલા હત્યાકાંડોનું નામ દેવાતાવેંત ડગમગવા લાગતી નથી. કેમ કે હિંસામાંથી હિંસાનાં પરિણામ જ પેદા થાય અને એ ચીલામાં એક વાર પડ્યા કે પછી એનો છેડો જ ન આવે. 'ચીનનો પક્ષ લઈને તમારે લડવું જોઈએ,' એમ કહેનાર એક ચીનવાસી મિત્રને જવાબ આપતાં 'વૉર રેઝિસ્ટર' પત્રમાં ફિલિપ મમફર્ડે લખ્યું છે:

'તમારી શત્રુ તો જાપાનની સરકાર છે; જાપાનના ખેડૂતો ને સૈનિકો કંઈ તમારા શત્રુ નથી. એ અભાગી ને અશિક્ષિત માણસોને તો ખબર પણ નથી કે તેમને શાને સારુ લડવાનો હુકમ કરવામાં આવે છે. છતાં,

જો તમે તમારા દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રચલિત લશ્કરી રીતોનો ઉપયોગ કરો, તો તમારે આ નિરપરાધ લોકોને – જે તમારા ખરા શત્રુ નથી તેમને – જ મારવા રહ્યા. ચીન જો માત્ર ગાંધીજીએ હિંદમાં વાપરેલી અહિંસાની રીત અખત્યાર કરીને તે વાટે પોતાની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે – અને ગાંધીજીની એ રીત ચીનના મહાન ધર્મગુરુઓના ઉપદેશ જોડે ઘણી વધારે બંધબેસતી આવે છે – તો, હું બેધડકપણે કહું છું કે, યુરોપની શસ્ત્રયુદ્ધની રીતોનું અનુકરણ કરવા કરતાં આ અહિંસાની રીતે ઘણી વધારે સફળતા મેળવી શકાશે.... ચીનવાસીઓ, જે જગતની સૌથી વધારે શાંતિસેવી પ્રજા છે તે, જગતની કોઈ પણ લડાયક પ્રજાના કરતાં વધારે લાંબો કાળ પોતાને તેમ જ પોતાની સંસ્કૃતિને ટકાવી રહ્યા છે, એ હકીકત જ માનવજાતિને એક પદાર્થપાઠ પૂરો પાડે છે. જે શૂરા ચીનવાસીઓ પોતાના દેશની રક્ષા માટે લડી રહ્યા છે તેમને વિશે અમને આદર નથી એમ ન માનશો. અમે એમનાં આપભોગ અને બલિદાન વિશે ભારે આદર ધરાવીએ છીએ, અને સમજીએ છીએ કે તેઓ અમારા કરતાં ભિન્ન સિદ્ધાંતને માનનારા છે. છતાં અમે તો માનીએ છીએ કે હિંસા એ સર્વ સંજોગોમાં બૂરી છે ને તેમાંથી સુફળ નીપજવું અશક્ય છે. અહિંસાનું અનુશીલત તમને દુઃખમાત્રમાંથી ઉગારી તો નહીં લે, પણ હું માનું છું કે ભાવિ વિજેતાની સામે તમારાં સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રો ને લશ્કરના કરતાં અહિંસા લાંબે ગાળે વધારે પ્રભાવશાળી શસ્ત્ર નીવડશે; અને સૌથી વધારે અગત્યનું તો એ છે કે એથી તમારી પ્રજાના આદર્શો જીવતા સચવાઈ રહેશે.'

કુમારી રૅથબોને એવી જ એક સમસ્યા રજૂ કરી છે. તે લખે છેઃ 'જુલમગાર આગળ માથું નમાવીને ને પોતાના અંતરનાદની વિરુદ્ધ વર્તીને જો નાનાં કુમળાં છોકરાછોકરીઓને ઉગારી શકાતાં હોય તો આ પૃથ્વી પરનો કયો માનવી - સામાન્ય કે સંતપુરુષ - તેમની હત્યા થવા દેશે?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગાંધી આપતા નથી. તેમણે આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો સરખો નથી... એ વિષયમાં ઈશુ ખ્રિસ્તનું કહેવું વધારે સ્પષ્ટ છે... તેમના શબ્દો

આ પ્રમાણે છે: ''મારા પર આસ્થા ધરાવનાર આ ગભરુ બાળુડાંઓની સામે જે કોઈ હાથ ઉગામે તેને વિશે બહેતર છે કે તેને ગળે ઘંટીનું પડિયું બાંધવામાં આવે, અને તેને સમુદ્રના પાણીમાં ડુબાડી દેવામાં આવે.'' ... આમ આ બાબતમાં ગાંધી કરતાં ઈશુ ખ્રિસ્ત તરફથી આપણને વધારે મદદ મળે છે....' મને લાગે છે કે ઈશુનાં વચનો કેવળ એમનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટ કરે છે, અને એમણે જે પગલું સૂચવ્યું છે તે ગુનેગારને બીજા કોઈ માણસે કરવાની સજારૂપે નથી, પણ અપરાધીએ પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતાને કરવાની સજા છે. અને કુમારી રૅથબોનને એવી પાકી ખાતરી છે શું કે તેઓ જેને ખ્રિસ્તનો ઉપાય માને છે તે અજમાવીને તેઓ બાળકને મોતમાંથી ઉગારી શકશે? ગાંધીજીએ આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો જ નથી એમ તેઓ માને છે એ ખરું નથી. તેમણે એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે, ને તેનો બેધડકપણે જવાબ આપ્યો છે; જેમ ૧૩૦૦ વરસ પર પેલા અમર મુસ્લિમ શહીદોએ પણ એ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો ને પોતાના કાર્ય વડે એનો જવાબ આપ્યો હતો. જાલિમને નમવું ને પોતાના અંતરાત્માને છેહ દેવો એના કરતાં તેમણે પોતાનાં સ્ત્રીબાળકોને ભૂખે-તરસે તરફડતાં મરી જવા દેવાનું પસંદ કર્યું હતું. કેમ કે જાલિમની આગળ નમીએ ને આપણા અંતરનાદને છેહ દઈએ એનું પરિણામ એ જ આવે છે કે જાલિમને નવા નવા ત્રાસ ગુજારવાનું ઉત્તેજન મળે છે.

પણ કુમારી રૅથબોને પણ 'હિંદ સ્વરાજ'ને 'પ્રચંડ પ્રભાવવાળું પુસ્તક' કહ્યું છે, અને લખ્યું છે કે 'એ વાંચી, એમાં રહેલી પ્રખર પ્રામાણિકતા જોઈને મને મારી પોતાની પ્રામાણિકતા કેટલી છે તે ખોળવાની ફરજ પડી છે. લોકોને મારી વિનંતી છે કે તેઓ આ પુસ્તક ખસૂસ વાંચે.'

'આર્યન પાથ' માસિકના તંત્રીઓએ આ 'હિંદ સ્વરાજ અંક' કાઢીને શાંતિ અને અહિંસાના કાર્યની નિર્વિવાદ સેવા કરી છે એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી.

(અંગ્રેજી પરથી) **મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ**

ઉપોદ્‌ઘાત

લૉર્ડ લોધિયન સેવાગ્રામ આવ્યા ત્યારે તેમણે મારી પાસે 'હિંદ સ્વરાજ'ની નકલ માગી હતી. એમણે કહેલું: 'ગાંધીજી અત્યારે જે કંઈ ઉપદેશી રહ્યા છે તે આ નાનકડી ચોપડીમાં બીજરૂપે પડેલું છે, અને ગાંધીજીને બરાબર સમજવા માટે એ ચોપડી ફરી ફરી વાંચવી ઘટે છે.'

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ જ અરસામાં શ્રીમતી સોફિયા વાડિયાએ 'હિંદ સ્વરાજ' વિશે એક લેખ લખેલો, તેમાં આપણા સર્વ પ્રધાનોને, ધારાસભાઓના સભ્યોને, ગોરા તેમ જ હિંદી સિવિલિયનોને, તેટલું જ નહીં પણ અત્યારના લોકશાસનના અહિંસક પ્રયોગની સફળતા ઈચ્છનાર દરેક જણને એ પુસ્તક ફરી ફરીને વાંચવાની ભલામણ કરેલી. તેમણે લખેલું: 'અહિંસક માણસ પોતાના જ ઘરમાં આપખુદી કેમ ચલાવી શકે? તે શરાબ કેમ વેચી શકે? જો તે વકીલ હોય તો પોતાના અસીલને અદાલતમાં જઈને લડવાની સલાહ કેમ આપી શકે? આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ આપતાં અતિ અગત્યના એવા રાજદ્વારી પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે. 'હિંદ સ્વરાજ'માં આ પ્રશ્નોની સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે. તેથી એ પુસ્તક લોકોમાં બહોળા પ્રમાણમાં વંચાવું જોઈએ, ને તેમાંનાં લખાણ વિશે લોકમત કેળવવો જોઈએ.'

શ્રીમતી વાડિયાની વિનંતી સવેળાની છે. ૧૯૦૮માં ગાંધીજીએ વિલાયતથી પાછા ફરતાં આગબોટ પર આ પુસ્તક લખેલું. હિંસક સાધનોમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા કેટલાક હિંદીઓ જોડે વિલાયતમાં તેમને જે ચર્ચાઓ થયેલી તે પરથી તેમણે આ પુસ્તક મૂળ ગુજરાતીમાં લખ્યું, અને 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' સાપ્તાહિકમાં એ લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરેલી. પછી તે પુસ્તકાકારે છપાયું, અને મુંબઈ સરકારે જપ્ત કર્યું. ગાંધીજીએ મિ. કેલનબૅકને માટે એ પુસ્તકનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો, તે મુંબઈ સરકારના હુકમના જવાબરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો. ગોખલેજી ૧૯૧૨માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે તેમણે તે અનુવાદ જોયો. તેમને એ લખાણ એટલું

આણઘડ લાગ્યું ને એમાંના વિચારો એવા ઉતાવળે બાંધેલા લાગ્યા કે તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ગાંધીજી હિંદમાં એક વરસ રહ્યા પછી જાતે જ એ પુસ્તકનો નાશ કરશે. ગોખલેજીની એ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી નથી. ૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ એ પુસ્તક વિશે લખતાં કહેલું:‘તે દ્વેષધર્મની જગ્યાએ પ્રેમધર્મ શીખવે છે; હિંસાને સ્થાને આપભોગને મૂકે છે; પશુબળની સામે ટક્કર ઝીલવા આત્મબળને ખડું કરે છે. એમાંથી મેં ફક્ત એક જ શબ્દ — ને તે એક મહિલા મિત્રની ઇચ્છાને માન આપીને — રદ કરેલો છે; તે સિવાય કશો ફેરફાર કર્યો નથી. આ પુસ્તકમાં આધુનિક સુધારાની સખત ઝાટકણી છે. તે ૧૯૦૮માં લખાયું હતું. મારી જે પ્રતીતિ એમાં પ્રગટ કરી છે તે આજે અગાઉના કરતાં વધારે દૃઢ થયેલી છે... પણ હું વાચકને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. તે એમ ન માની બેસે કે આ પુસ્તકમાં જે સ્વરાજનો ચિતાર આપ્યો છે તેવા સ્વરાજની સ્થાપના માટે હું આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે હિંદસ્તાન હજુ એને માટે તૈયાર નથી. એમ કહેવામાં કદાચ ઉદ્ધતાઈનો ભાસ થાય, પણ મારી એવી પાકી ખાતરી છે. એમાં જે સ્વ-રાજનું ચિત્ર આલેખેલું છે તેવું સ્વ-રાજ મેળવવાને હું વ્યક્તિગત રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું ખરો. પણ આજે મારી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણેનું પાર્લમેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે એ વિશે કશી શંકા નથી.’

૧૯૩૮માં પણ ગાંધીજીને, કેટલીક જગાએ ભાષા બદલવા ઉપરાંત, કશો ફેરફાર કરવા જેવો લાગતો નથી. એટલે આ પુસ્તક કશી કાપકૂપ વિના મૂળ જેવું હતું તેવું જ, પુનઃપ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

પણ એમાં આલેખેલા સ્વરાજને માટે હિંદુસ્તાન તૈયાર હોય કે ન હોય, પણ હિંદીઓ આ બીજરૂપ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરે એ ઉત્તમ છે. સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોના સ્વીકારમાંથી અંતે શું શું ફલિત થાય છે તેનો ચિતાર એમાં આપેલો છે. એ વાંચીને, એ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે ત્યાગ, એનો નિશ્ચય વાચકોએ કરવો ઘટે છે.

વર્ધા, ૨-૨-’૩૮ **મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ**

(અંગ્રેજી પરથી)

સંદેશો*

જે સિદ્ધાંતોના સમર્થનને સારુ 'હિંદ સ્વરાજ' લખાયું હતું તે સિદ્ધાંતોને તમે જાહેરાત આપવા ધારો છો એ મને ગમે છે. મૂળ પુસ્તક મેં ગુજરાતીમાં લખેલું, ને અંગ્રેજી આવૃત્તિ એ ગુજરાતીનો અનુવાદ છે. એ પુસ્તક મારે આજે ફરી લખવાનું હોય તો હું ક્યાંક ક્યાંક તેની ભાષા બદલું. પણ એ લખ્યા પછીનાં જે ત્રીસ વરસ મેં અનેક ઝંઝાવાતોમાં પસાર કર્યાં છે તેમાં મને એ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારોમાં ફેરફાર કરવાનું કંઈ કારણ મળ્યું નથી. વાચક એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ, જેમાંના એક કટ્ટર અરાજકતાવાદી હતા, તેમની સાથે મારે જે વાતચીતો થયેલી તે જેવી ને તેવી મેં એ પુસ્તકમાં ઉતારેલી છે. વાચક એ પણ જાણે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં જે સડો પેસવાની અણી પર હતો તે આ લખાણે અટકાવ્યો હતો. આની સામે બીજા પલ્લામાં મૂકવાને વાચક મારા એક સ્વર્ગસ્થ મિત્રનો એ અભિપ્રાય પણ જાણે કે 'આ મૂરખ માણસની કૃતિ છે.'

સેવાગ્રામ, ૧૪-૭-'૩૮ **મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી**

(અંગ્રેજી પરથી)

---

* અંગ્રેજી માસિક 'આર્યન પાથ'ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'હિંદ સ્વરાજ અંક'ને સારુ મોકલેલો સંદેશો.

'હિંદ સ્વરાજ' વિશે

મારા આ નાનકડા પુસ્તક તરફ વિશાળ જનસંખ્યાનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું છે એ ખરેખર મારું સદ્‌ભાગ્ય છે. તે મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયેલું છે. તેની કારકિર્દી વિવિધ છે. તે પહેલવહેલું દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીકળતા સાપ્તાહિક 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલું. ૧૯૦૮માં લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફરતાં આગબોટ પર, હિંદીઓના હિંસાવાદી સંપ્રદાયને અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના તેને મળતા વિચાર ધરાવનાર વર્ગને જવાબરૂપે, તે લખાયું હતું. લંડનમાં વસતા એકેએક જાણીતા અરાજકતાવાદી હિંદીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. એમના શૂરાતનની છાપ મારા મન પર પડેલી, પણ મને લાગ્યું કે એમની ધગશે અવળી દિશા પકડી છે. મને લાગ્યું કે હિંસા એ હિંદુસ્તાનનાં દુઃખોનો ઇલાજ નથી, અને તેની સંસ્કૃતિ જોતાં તેણે આત્મરક્ષાને સારુ ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું કોઈ શસ્ત્ર વાપરવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ તે વખતે હજુ માંડ બે વરસનું બાળક હતો. પણ તેનો વિકાસ એટલો થઈ ચૂક્યો હતો કે મેં એને વિશે અમુક અંશે આત્મવિશ્વાસથી લખવાની હામ ભીડી હતી. મારી એ લેખમાળા વાચકવર્ગને એટલી બધી ગમી કે તે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તેના તરફ હિંદુસ્તાનમાં કંઈક ધ્યાન ખેંચાયું. મુંબઈ સરકારે એના પ્રચારની મનાઈ કરી. તેનો જવાબ મેં એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરીને વાળ્યો. મને થયું કે, મારા અંગ્રેજ મિત્રોને એ પુસ્તકના લખાણથી વાકેફ કરવા એ મારી તેમના પ્રત્યેની ફરજ છે.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ચોપડી એવી છે જે બાળકના હાથમાં પણ મૂકી શકાય. તે દ્વેષધર્મની જગાએ પ્રેમધર્મ શીખવે છે; હિંસાને સ્થાને આપભોગને મૂકે છે; પશુબળની સામે ટક્કર ઝીલવા આત્મબળને ખડું કરે છે. તેની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે, અને જેમને તે વાંચવાની દરકાર હોય

તેમને તે ખસૂસ વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું. એમાંથી મેં ફક્ત એક જ શબ્દ – ને તે એક મહિલા મિત્રની ઈચ્છાને માન આપીને – રદ કરેલો છે; તે સિવાય કશો ફેરફાર કર્યો નથી.

આ પુસ્તકમાં 'આધુનિક સુધારા'ની સખત ઝાટકણી છે. તે ૧૯૦૮માં લખાયું હતું. મારી જે પ્રતીતિ એમાં પ્રગટ કરી છે તે આજે અગાઉના કરતાં વધારે દઢ થયેલી છે. મને લાગે છે કે જો હિંદુસ્તાન 'આધુનિક સુધારા'નો ત્યાગ કરશે તો તેમ કરવાથી તેને લાભ જ થવાનો છે.

પણ હું વાચકને એક ચેતવણી આપવા ઈચ્છું છું. તે એમ ન માની બેસે કે આ પુસ્તકમાં જે સ્વરાજનો ચિતાર આપ્યો છે તેવા સ્વરાજની સ્થાપના માટે હું આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાન હજુ એને માટે તૈયાર નથી. એમ કહેવામાં કદાચ ઉદ્ધતાઈનો ભાસ થાય. પણ મારી એવી પાકી ખાતરી છે. એમાં જે સ્વ-રાજનું ચિત્ર આલેખેલું છે તેવું સ્વ-રાજ મેળવવાને હું વ્યક્તિગત રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું ખરો. પણ આજે મારી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઈચ્છા પ્રમાણેનું પાર્લમેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે એ વિશે કશી શંકા નથી. હું રેલવે કે ઈસ્પિતાલનો નાશ કરવાનું ધ્યેય નથી સેવતો, જોકે તેમનો કુદરતી રીતે નાશ થાય તો હું તેને અવશ્ય વધાવી લઉં. રેલવે અથવા ઈસ્પિતાલો બેમાંથી એકે ઊંચી ને વિશુદ્ધ સંસ્કૃતિની સૂચક નથી. બહુ બહુ તો એમ કહી શકાય કે એ અનિષ્ટ તો છે પણ અપરિહાર્ય છે. બેમાંથી એકે રાષ્ટ્રની નૈતિક ઊંચાઈમાં એક તસુનો પણ ઉમેરો કરતી નથી. તે જ પ્રમાણે હું અદાલતોના કાયમના નાશનું ધ્યેય નથી સેવતો, જોકે એવું પરિણામ આવે તો મને બહુ ગમે ખરું. યંત્રો અને મિલોના નાશને માટે તો હું એથીયે ઓછો પ્રયાસ કરું છું. એને માટે, લોકોની આજે જે તૈયારી છે એના કરતાં ઘણાં વધારે સાદાઈ અને ત્યાગની જરૂર રહે છે.

આ પુસ્તકમાં આલેખેલા કાર્યક્રમના એક જ અંશનો અત્યારે અમલ થઈ રહ્યો છે, ને તે અહિંસાનો. પણ મને કબૂલ કરતાં ખેદ થાય છે કે એનો અમલ પણ આ પુસ્તકમાં વર્ણવી છે એવી ભાવનાપૂર્વક નથી થતો. થતો

હોય તો હિંદુસ્તાન એક દિવસમાં જ સ્વરાજ મેળવીને બેસી જાય. હિંદુસ્તાન જો પ્રેમના સિદ્ધાંતને તેના ધર્મના એક સક્રિય અંશરૂપે સ્વીકારે અને તેને પોતાના રાજકારણમાં દાખલ કરે, તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવે. પણ મને સખેદ ભાન છે કે એ ઘટના હજુ ઘણી દૂર છે.

આ વાક્યો હું લખું છું તેનું કારણ એ છે કે અત્યારની હિલચાલને નિંદવા માટે આ પુસ્તકમાંથી ઘણા ઉતારા ટંકાતા મારા જોવામાં આવ્યા છે. મેં એવી મતલબનાં લખાણો પણ જોયાં છે કે હું ઊંડી બાજી ખેલી રહ્યો છું, અત્યારની ઊથલપાથલનો લાભ લઈને મારા ચિત્રવિચિત્ર ખ્યાલો હિંદને માથે લાદવા મથી રહ્યો છું. અને હિંદુસ્તાનને ભોગે ધાર્મિક અખતરાઓ કરી રહ્યો છું. આનો જવાબ મારી પાસે એટલો જ છે કે સત્યાગ્રહ એવી કાચીપોચી તકલાદી વસ્તુ નથી. એમાં કશી મનચોરી નથી, કશી ગુપ્તતા નથી. 'હિંદ સ્વરાજ'માં વર્ણવેલા આખા જીવનસિદ્ધાંતના એક અંશને આચારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે એમાં કશી શંકા નથી. એ સમગ્ર સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં કશું જોખમ છે એમ નથી; પણ આજે દેશની સામે જે પ્રશ્ન છે તેની સાથે જેને કશી લેવાદેવા નથી એવા ફકરા મારાં લખાણોમાંથી ટાંકીને લોકોને ભડકાવવા એમાં તો ન્યાય નથી જ.

('યંગ ઇન્ડિયા') **મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી**

જાન્યુઆરી ૧૯૨૧

પ્રસ્તાવના

આ વિષય ઉપર મેં વીસ પ્રકરણ લખ્યાં છે, તે વાંચનાર આગળ મૂકવાની હિંમત કરું છું.

જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું ત્યારે જ મેં લખ્યું છે. બહુ વાંચ્યું, બહુ વિચાર્યું. વળી વિલાયતમાં ટ્રાન્સવાલ ડેપ્યુટેશન સારુ ચાર માસ રહ્યો તે મુદ્દતમાં મારાથી બન્યા તેટલા હિંદીની સાથે વિચાર કર્યા, બન્યા તેટલા અંગ્રેજોને પણ મળ્યો. જે મારા વિચાર છેવટના લાગ્યા તે વાંચનારની પાસે મૂકવા એ મારી ફરજ સમજ્યો.

'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'ના ગુજરાતી ઘરાક આઠસેંને આશરે છે. ઘરાક દીઠ દસ જાણ ઓછામાં ઓછા તે છાપું રસપૂર્વક વાંચે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. જેઓ ગુજરાતી નથી જાણતા તેઓ બીજા પાસે વંચાવે છે. આવા ભાઈઓએ મારી પાસે હિંદની દશા વિશે બહુ સવાલ કર્યા છે. એવા જ સવાલ મારી પાસે વિલાયતમાં થયા. તેથી મને લાગ્યું કે જે વિચારો મેં આમ ખાનગીમાં બતાવ્યા તે મારે જાહેરમાં મૂકવા એ દોષિત નહીં ગણાય.

જે વિચારો બતાવ્યા તે મારા છે, ને મારા નથી. તે મારા છે, કેમ કે તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની મારી ઉમેદ છે; તે મારા આત્મામાં ઘડાઈ ગયા જેવા છે. મારા નથી, કેમ કે તે મેં જ વિચાર્યા છે એમ નથી; તે કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યા પછી બંધાયેલા છે. મનમાં જે ઊંડું ઊંડું જોતો હતો તેને પુસ્તકોએ ટેકો આપ્યો.

જે વિચારો વાંચનાર પાસે રજૂ કરું છું તે હિંદુસ્તાનમાં સુધારાની ધૂનમાં નહીં આવેલા એવા ઘણા હિંદી ધરાવે છે, એ તો કંઈ સાબિત કરવા જેવું રહેતું નથી. પણ તે જ વિચારો યુરોપના હજારો માણસો ધરાવે છે એ હું વાંચનારના મનમાં મારા પુરાવાથી જ ઠસાવવા માગું છું. જેને તે શોધ

કરવી હોય, જેને તેવો અવકાશ હોય, તે માણસ તે પુસ્તકો જોઈ શકશે. જ્યારે મને અવકાશ મળશે ત્યારે તે પુસ્તકોમાંથી કંઈ કંઈ વાંચનાર આગળ રજૂ કરવાની ઉમેદ છે.

'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'ના વાંચનાર અથવા બીજાના મનમાં મારું લખાણ વાંચીને જે વિચારો આવે તે તેઓ જણાવશે તો આભારી થઈશ.

ઉદ્દેશ માત્ર દેશની સેવા કરવાનો, ને સત્ય શોધવાનો, ને તે પ્રમાણે વર્તવાનો છે. એટલે મારા વિચાર ખોટા નીવડે તો તેને પકડી રાખવાનો મને આગ્રહ નથી. જો તે સાચા નીવડે તો તે પ્રમાણે બીજાઓ કરે એમ દેશના હિતાર્થે સાધારણ રીતે લાગણી રહેશે.

સરળતાની ખાતર લખાણને વાચક અને અધિપતિ વચ્ચે સંવાદ હોય એવા રૂપમાં આપ્યું છે.

કિલડોનન કેસલ, **મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી**

૨૨-૧૧-૧૯૦૮

૧. કૉંગ્રેસ અને તેના કારભારીઓ

वाचक: હાલ હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજનો પવન ચાલી રહ્યો છે. સહુ હિંદી છૂટા થવાની ઝંખના કરતા જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ તેવી જ જાતનો જુસ્સો ચાલી રહ્યો છે. હિંદીને હકો મેળવવાની ભારે હામ થઈ જોવામાં આવે છે. આ બાબત તમારા વિચાર જણાવશો?

अधिपति: તમે સવાલ ઠીક પૂછ્યો છે, પણ જવાબ દેવો એ સહેલી વાત નથી. છાપાનું કામ લોકોની લાગણી જાણવી અને તેને પ્રગટ કરવી એ એક છે; બીજું કામ લોકોમાં અમુક લાગણીઓ જરૂરની હોય તે પેદા કરવી એ છે; ને ત્રીજું કામ લોકોમાં એબ હોય તો તે ગમે તેટલી મુસીબતો પડે તોપણ બેધડક થઈ બતાવવી. તમારા સવાલનો જવાબ આપવામાં આ ત્રણે કામ સાથે આવી જાય છે. લોકલાગણી કેટલેક દરજ્જે બતાવવી પડશે, નહીં હોય તેવી પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે, ને ખામી હશે તે વખોડવી પડશે. છતાં તમે સવાલ પૂછ્યો એટલે તેનો જવાબ આપવાની મારી ફરજ છે એમ જણાય છે.

वाचक: સ્વરાજની લાગણી હિંદમાં ઉત્પન્ન થયેલી તમે જુઓ છો ખરા?

अधिपति: એ તો જ્યારે નૅશનલ કૉંગ્રેસ સ્થપાઈ ત્યારથી જોવામાં આવી છે. 'નૅશનલ'નો અર્થ જ તે વિચાર જણાવે છે.

वाचक: આ વાત તો તમે ઠીક કરી લાગતી નથી. કૉંગ્રેસને તો અત્યારે જુવાનિયા હિંદી ગણકારતા નથી, અને તેને તો અંગ્રેજી રાજ્ય નિભાવવાનું હથિયાર તેઓ ગણે છે.

अधिपति: જુવાનિયાનો આવો વિચાર બરોબર નથી. હિંદના દાદા દાદાભાઈએ જમીન તૈયાર ન કરી હોત તો જુવાનિયા આજે વાતો કરે છે તે પણ ન કરી શકત. મિ. હ્યુમે જે લખાણો લખ્યાં છે, જે ચાબખા આપણને માર્યા છે, ને જે જુસ્સાથી આપણને જગાડ્યા છે તે કેમ ભુલાય? સર

વિલિયમ વેડરબર્ને પોતાનાં તન, મન અને ધન કૉંગ્રેસના હેતુ પાર પાડવા આપેલાં. તેમણે અંગ્રેજી રાજ્યને વિશે જે લખાણો લખ્યાં છે તે આજે પણ વાંચવા લાયક છે. પ્રોફેસર ગોખલેએ પ્રજાને તૈયાર કરવા ખાતર પોતાનાં ૨૦ વરસ ભિખારી સ્થિતિમાં રહી આપ્યાં છે. હાલ પણ તેઓ સાહેબ ગરીબાઈથી રહે છે. કૉંગ્રેસ મારફતે સ્વરાજનું બીજ રોપનાર મરહૂમ જસ્ટિસ બદ્રુદ્દીન પણ હતા. આ પ્રમાણે બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ વગેરેમાં કૉંગ્રેસના અને હિંદના હિતચિંતક હિંદી તેમ જ ગોરા થઈ ગયા છે એ યાદ રાખવાનું છે.

वाचक: થોભો, થોભો. તમે બહુ આગળ ચાલી ગયા. મારો સવાલ કંઈ છે, ને તમે જવાબ કંઈ આપો છો. હું સ્વરાજની વાત કરું છું ને તમે તો પરરાજ્યની વાત કરો છો. મારે અંગ્રેજનું નામ ન ખપે, ને તમે તો અંગ્રેજોના નામ આપવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તો આપણું ગાડું પાટે ચડે તેમ જોતો નથી. મને તો સ્વરાજની જ વાતો કરો તો ગમે; બીજી ડાહી વાતોથી સંતોષ વળવાનો નથી.

अधिपति: તમે અધીરા થયા છો. મારાથી અધીરાપણું નહીં ચલાવી લેવાય. તમે જરા ખામોશ પકડશો તો તમને જે જોઈએ છે તે જ મળશે. ‘ઉતાવળે આંબા ન પાકે,’ એ કહેવત યાદ રાખજો. તમે મને રોક્યો અને તમને હિંદના ઉપકારીની વાત સાંભળવી નથી ગમતી તે બતાવે છે કે હજુ તમારે સારુ તો સ્વરાજ છેટે છે. તમારા જેવા ઘણા હિંદી હોય તો આપણે આઘા જઈ પાછા પડીએ. આ વાત જરા વિચારવા જેવી છે.

वाचक: એમ ગોળ ગોળ વાત કરીને તમે મારો સવાલ છે તે ઉડાવી દેવા માગો છો એમ મને તો લાગે છે. તમે હિંદુસ્તાનના ઉપકારી જેને ગણો તેને હું ન ગણું; પછી મારે કોના ઉપકારની વાત સાંભળવી રહી? હિંદના દાદા તમે જેને કહો છો તેણે શો ઉપકાર કર્યો? એ તો કહે છે કે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા ન્યાય આપશે ને તેની સાથે મળીને રહેવું.

अधिपति: મારે તમને વિનયપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે એ પુરુષને વિશે તમારે બેઅદબીથી બોલવું એ આપણને શરમાવા જેવું છે. તેમના કામ તરફ નજર

કરો. તેમણે પોતાની જિંદગી હિંદને અર્પણ કરી છે. તેમની પાસે આપણે શીખ્યા. હિંદનું લોહી અંગ્રેજો ચૂસી ગયા એ શીખવનાર માનવંતા દાદાભાઈ છે. આજે તેમને અંગ્રેજોની ઉપર વિશ્વાસ છે તેથી શું થયું? આપણે જુવાનીના આવેશમાં એક પગલું આગળ ભરીએ તો તેથી શું દાદાભાઈ ઓછા પૂજ્ય છે? તેથી શું આપણે વધારે જ્ઞાની થયા? જે પગથિયેથી આપણે ચડ્યા છીએ તે પગથિયાને પાટુ ન મારવી એ ડહાપણ છે; જો તે પગથિયું કાઢી નાખીએ તો આખી સીડી પડી જાય એ યાદ રાખવાનું છે. આપણે બચપણમાંથી જુવાનીમાં આવીએ છીએ ત્યારે બચપણનો તિરસ્કાર નથી કરતા, પણ તે દહાડા પ્યારથી સંભારીએ છીએ. ઘણાં વરસ સુધી અભ્યાસ કરી મને કોઈ શીખવે ને તે ઉપરથી હું જરા વધારે જાણી લઉં તો કંઈ મારા શિક્ષક કરતાં હું વધારે જ્ઞાની નહીં ગણાઉં; મારા શિક્ષકને તો મારે માન આપવું જ પડશે. તેમ જ હિંદના દાદાને સારુ સમજવું ઘટે છે. તેમની પછાડી હિંદી પ્રજા છે એમ તો આપણે કહેવું જ પડશે.

वाचक : આ તમે ઠીક કહ્યું. દાદાભાઈ સાહેબને માન આપવું એ તો સમજી શકાય તેવું છે. તેમનાં અને તેવા પુરુષોનાં કામ વિના આપણે આજનો જુસ્સો ન ભોગવત એ બરોબર જણાય છે. પણ તેવું પ્રોફેસર ગોખલેનું કેમ ગણાય? તે તો અંગ્રેજના બડા ભાઈબંધ થઈ બેઠા છે; તે તો કહે છે કે અંગ્રેજોની પાસે આપણે ઘણું શીખવાનું છે. તેઓની રાજનીતિથી વાકેફ થઈએ પછી સ્વરાજની વાત કરાય. તેઓ સાહેબનાં ભાષણોથી મને કંટાળો આવ્યો છે.

अधिपति : તમને કંટાળો આવ્યો છે તે તમારી ઉતાવળી પ્રકૃતિ બતાવે છે. પણ જે જુવાનિયા પોતાનાં માબાપની ઠંડી પ્રકૃતિથી કંટાળે ને તેઓ પોતાની સાથે ન દોડે તો ગુસ્સે થાય, તેઓ પોતાનાં માબાપનો અનાદર કરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ, તેમ જ પ્રોફેસર ગોખલેનું સમજવાનું છે. પ્રોફેસર ગોખલે આપણી સાથે નહીં દોડે તેથી શું થયું? સ્વરાજ ભોગવવા ઈચ્છતી પ્રજા પોતાના વડીલોનો તિરસ્કાર કરી શકતી નથી. આપણામાંથી માન આપવાની ટેવ જાય ત્યારે આપણે નકામા થઈ પડવાના. સ્વરાજ એ

પીઢ માણસો ભોગવી શકે છે, નહીં કે ઉચ્છૃંખલ માણસો. વળી જુઓ, પ્રોફેસર ગોખલેએ જે વેળા પોતાનો ભોગ હિંદી કેળવણી ખાતર આપ્યો ત્યારે એવા કેટલા હિંદી હતા? હું તો ખાસ માનું છું કે પ્રોફેસર ગોખલે જે કંઈ કરે છે તે શુદ્ધ ભાવથી ને હિંદુસ્તાનનું હિત માનીને કરે છે. જો હિંદને સારુ પોતાનો જાન આપવો પડે તો આપી દે એવી તેમનામાં હિંદની ભક્તિ છે. તે જે કહે છે તે કોઈની ખુશામત કરવાને સારુ નહીં, પણ ખરું માનીને. એટલે તેમના પ્રત્યે આપણા મનમાં પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ.

वाचक : ત્યારે શું તેઓ સાહેબ જે કહે છે તે પ્રમાણે આપણે પણ કરવું ?

अधिपति: હું એવું કશું કહેતો નથી. આપણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી જુદો વિચાર ધરાવીએ તો તે વિચાર પ્રમાણે ચાલવાની પ્રોફેસર સાહેબ પોતે જ આપણને સલાહ આપશે. આપણું મુખ્ય કામ તો એ છે કે આપણે તેમના કામને વખોડવું નહીં; તે આપણા કરતાં મહાન છે એમ માનવું, તેમના પ્રમાણમાં આપણે હિંદને સારુ કંઈ જ નથી કર્યું એવી ખાતરી રાખવી, તેમને વિશે કેટલાંક છાપાં તોછડું લખે છે તે વખોડી કાઢવું, ને પ્રોફેસર ગોખલે જેવાને આપણે સ્વરાજના સ્તંભ ગણવા. તેમના વિચાર ખોટા ને આપણા ખરા જ છે, તથા આપણા વિચાર પ્રમાણે ન વર્તે તે દેશના દુશ્મન છે, એમ ગણી લેવું એ ખરાબ વૃત્તિ છે.

वाचक : મને હવે તમે કહો છો તે કંઈક સમજાય છે. છતાં મારે એ બાબત વિચાર કરવો પડશે. પણ મિ. હ્યુમ, સર વિલિયમ વેડરબર્ન વગેરેનું જે તમે કહ્યું એ તો હદ વળી.

अधिपति : જે નિયમ હિંદીને વિશે છે તે જ અંગ્રેજને વિશે જાણવાનો છે. અંગ્રેજમાત્ર ખરાબ એમ તો હું માનીશ નહીં. ઘણા અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ મળે એવું ઈચ્છે છે. તે પ્રજામાં સ્વાર્થ વધારે પડતો છે એ વાત બરોબર છે, પણ તેથી દરેક અંગ્રેજ ખરાબ છે એમ સાબિત થતું નથી. જેઓ હક – ન્યાય – માગે છે તેમણે બધાની તરફ ન્યાય કરવો પડશે. સર વિલિયમ એ હિંદુસ્તાનનું બૂરું ઈચ્છનાર નથી એટલું આપણે સારુ બસ છે. આગળ વધીશું તેમ તેમ જોશો કે આપણે ન્યાયની વૃત્તિથી કામ લઈશું તો

હિંદુસ્તાનનો છુટકારો વહેલો થશે. તમે એમ પણ જોશો કે અંગ્રેજમાત્રનો દ્વેષ કરીશું તેથી સ્વરાજ છેટું જશે; પણ જો તેઓને પણ ન્યાય કરીશું તો સ્વરાજમાં તેઓની મદદ મળશે.

वाचक : આ બધું મને હાલ તો ટાયલું જણાય છે. અંગ્રેજની મદદ મળે ને સ્વરાજ મળે એ તો તમે વિરોધી વાત કરી. સ્વરાજને અને અંગ્રેજને શો સંબંધ? છતાં એ સવાલનો ફડચો મારે હમણાં ન જોઈએ. તેમાં વખત ગાળવો એ નકામું છે. સ્વરાજ કેમ મળે એ જ્યારે તમે બતાવશો ત્યારે, હું વખતે તમારા વિચાર સમજી શકું તો ભલે. હાલ તો તમે અંગ્રેજની મદદની વાત કરી મને વહેમમાં નાખી દીધો છે, ને તમારા વિચારની સામે મને ભરમાવ્યો છે. એટલે એ વાત ન લંબાવો તો સારું.

अधिपति : હું અંગ્રેજની વાત લંબાવવા નથી માગતો. તમે વહેમમાં પડ્યા તેની ફિકર નહીં. મારે જે ભારે પડતું કહેવાનું હોય તે આગળથી જ જણાવી દઉં તે ઠીક ગણાય. તમારા વહેમને સબૂરી પકડી દૂર કરવો એ મારી ફરજ છે.

वाचक : તમારું આ વાક્ય મને પસંદ પડ્યું છે. તેથી મને જે ઠીક લાગે તે બોલવાની હિંમત આવી છે. હજુ મારી એક શંકા રહી ગઈ છે. કૉંગ્રેસની શરૂઆતથી સ્વરાજનો પાયો, તે કેમ ?

अधिपति : જુઓ; કૉંગ્રેસે જુદા જુદા ભાગમાં હિંદીઓને એકઠા કરી તેઓને ‘એક પ્રજા છીએ’ એવો જુસ્સો આપ્યો. કૉંગ્રેસની ઉપર સરકારની કરડી નજર રહેતી હતી. કૉંગ્રેસે હમેશાં મહેસૂલ સંબંધી હક પ્રજાને હોવો જોઈએ એવી માગણી કરી છે. જેવું કૅનેડામાં સ્વરાજ છે તેવું કૉંગ્રેસે હમેશાં ઈચ્છ્યું છે. તેવું મળે કે ન મળે, તેવું જોઈએ કે ન જોઈએ, તેના કરતાં બીજું વધારે સરસ છે કે નહીં, એ સવાલ જુદો છે. મારે બતાવવાનું તો એટલું જ કે કૉંગ્રેસે સ્વરાજનો રસ હિંદને ચખાડ્યો. બીજા તેનું માન લેવાને માગે તે અઠીક ગણાય, અને તેમ આપણે માનીએ તો આપણે નગુણા કહેવાઈએ; એટલું જ નહીં પણ તેથી આપણો જે હેતુ છે તે પાર પાડવામાં મુશ્કેલીઓ આવે છે. કૉંગ્રેસને નોખી ગણવાથી ને સ્વરાજની વિરોધી ગણવાથી આપણે તેનો ઉપયોગ નથી કરી શકતા.

૨. બંગાળાના ભાગલા

વાચક: તમે કહો છો તે પ્રમાણે વિચારતાં કૉંગ્રેસથી સ્વરાજનો પાયો રોપાયો એ ઠીક જાણાય છે. છતાં તે ખરી જાગૃતિ ન કહેવાય, એમ તો તમારે કબૂલ કરવું જોઈએ. ખરી જાગૃતિ ક્યારે ને કેમ થઈ ?

અધિપતિ: હમેશાં બીજ જોવામાં આવતું નથી. બીજ પોતાનું કામ માટીની નીચે કરે છે ને પોતે નાબૂદ થાય છે ત્યારે ઝાડ જમીન ઉપર જોવામાં આવે છે. તેમ કૉંગ્રેસને વિશે સમજજો. જેને તમે ખરી જાગૃતિ ગણો છો તે તો બંગાળાના ભાગલાથી થઈ. તેને સારુ આપણે લૉર્ડ કર્ઝનનો આભાર માનવો પડશે. બંગાળાના ભાગલા વખતે બંગાળીઓએ કર્ઝન સાહેબને બહુ વીનવ્યા પણ તેઓ સાહેબ પોતાની સત્તાના અભિમાનથી બેદરકાર રહ્યા. તેમણે માની લીધું કે હિંદીઓ માત્ર બકવાદ કરશે; બાકી તેઓનાથી કંઈ જ થવાનું નથી. તેમણે અપમાનભરેલી ભાષા વાપરી ને મરડી મચડીને બંગાળના વિભાગ કર્યા. તે દહાડેથી અંગ્રેજી રાજ્યના વિભાગ થયા એમ ગણી શકાય છે. બંગાળાના ભાગલાથી જે ધક્કો અંગ્રેજી સત્તાને પહોંચ્યો છે તે ધક્કો બીજા કોઈ પણ કાર્યથી નથી પહોંચ્યો. આનો અર્થ એમ નથી કે, બીજા ગેરઈન્સાફો થયા છે તે કંઈ ભાગલાથી ઊતરતા હતા. નિમકવેરો એ કંઈ ઓછો ગેરઈન્સાફ નથી. એવું બીજું તો આપણે આગળ ઉપર ઘણું જોઈશું. પણ બંગાળાના ભાગલાની સામે થવાને પ્રજા તૈયાર હતી. પ્રજાની લાગણી તે વખતે તીવ્ર હતી. તે વેળા બંગાળામાં ઘણા આગેવાનો પોતાનું બધું જતું કરવા તૈયાર હતા. પોતાની સત્તાનું તેમને ભાન હતું તેથી એકદમ ભડકો થયો. તે હવે ઓલવાય તેવો નથી, ઓલવવાની જરૂર પણ નથી. ભાગલા તૂટશે, બંગાળા પાછું જોડાશે, પણ અંગ્રેજી વહાણની જે તડ પડી છે તે તો રહેવાની જ. તે દહાડે દહાડે મોટી થશે. જાગેલું હિંદ પાછું સૂઈ જાય એ બનવા જેવું નથી. ભાગલા રદ કરવા એ સ્વરાજની માગણી બરોબર છે.

બંગાળાના આગેવાન આ વાત બરાબર સમજે છે. અંગ્રેજી સત્તાવાળા પણ એ વાત સમજે છે. તેથી જ ભાગલા ગયા નથી. જેમ દિવસ જાય છે તેમ પ્રજા ઘડાય છે. પ્રજા કંઈ એક દહાડામાં થતી નથી; તેને વરસો જોઈએ છે.

વાચક: ભાગલાનાં પરિણામો તમે શું જોયાં ?

અધિપતિ: આજ લગી આપણે ધારતા આવ્યા છીએ કે બાદશાહની પાસે અરજી કરવી ને અરજી કરતાં દાદ ન મળે તો સહન કરવું; જોકે અરજી તો કર્યા જ કરવી. ભાગલા પડ્યા પછી લોકોએ જોયું કે અરજીની પાછળ બળ જોઈએ, લોકોમાં સહનશક્તિ જોઈએ. આ નવો જુસ્સો તે ભાગલાનું મુખ્ય પરિણામ ગણાય. તે જુસ્સો છાપાનાં લખાણોમાં જોવામાં આવ્યો. લખાણો કડક થવા લાગ્યાં. જે વાત લોકો બીકમાં કે છાની કરતા, તે જાહેરમાં થવા-લખાવા લાગી. સ્વદેશી હિલચાલ ચાલી. અંગ્રેજને જોઈને નાનામોટા નાસતા તે હવે બીતા બંધ થયા; મારામારીથી પણ ન ડર્યા; જેલ જવું તેમાં હરકત ન ગણી; અને હિંદનાં પુત્રરત્ન હાલ દેશનિકાલ થઈ વિરાજે છે. આવી સામગ્રી તે અરજીના કરતાં જુદી જાતની છે. આમ લોકોમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. બંગાળાનો પવન ઉત્તરમાં પંજાબ લગી અને મદ્રાસ ઈલાકામાં કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી પહોંચી વળ્યો છે.

વાચક: આ સિવાય બીજું કંઈ જાણવા જેવું પરિણામ તમને સૂઝે છે ?

અધિપતિ: બંગાળાના ભાગલાથી અંગ્રેજી વહાણમાં ભાગલો પડ્યો છે, તેમ આપણામાં પણ ભાગલો પડ્યો છે. મોટા બનાવોનાં પરિણામ એમ મોટાં જ આવે છે. આપણા આગેવાનોમાં બે તડાં થયાં છે; એક મૉડરેટ ને બીજા એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ. તેમને આપણે 'ધીમા' અને 'ઉતાવળા' એમ કહી શકીએ છીએ. કોઈ મૉડરેટને બીકણ પક્ષ અને એક્સ્ટ્રીમિસ્ટને હિંમતવાન પક્ષ, એમ પણ કહે છે. સહુ પોતપોતાના વિચાર પ્રમાણે તે બે શબ્દનો અર્થ કરે છે. એટલું તો ખરું છે કે આ પક્ષ પડ્યા છે તેની વચ્ચે ઝેર પણ પેદા થયું છે. એક પક્ષ બીજાનો અવિશ્વાસ કરે છે ને એકબીજાને મહેણાં મારે છે. સુરતની કૉંગ્રેસ વખતે લગભગ મારામારી પણ થઈ. આ બે પક્ષ પડ્યા છે તે નિશાની દેશને સારુ ઠીક નથી એમ મને તો લાગે છે. પણ હું એમ માનું

છું કે એવા પક્ષ લાંબી મુદત સુધી ટકશે નહીં. કેટલી મુદત સુધી આમ તડાં રહેશે એ આગેવાનોની ઉપર આધાર રાખે છે.

૩. અશાન્તિ અને અસંતોષ

વાચક: ત્યારે બંગભંગ એ તમે જાગૃતિનું કારણ માન્યું. તેથી ફેલાયેલી અશાંતિ તે ઠીક ગણાય કે અઠીક ?

અધિપતિ: માણસ ઊંઘમાંથી ઊઠે છે ત્યારે આળસ મરડે છે, આમતેમ ફરે છે ને અશાંત હોય છે. તેને પૂરું ભાન આવતાં વખત લાગે છે. તેમ જ જોકે બંગભંગથી જાગૃતિ થઈ છે તોપણ બેભાની નથી ગઈ. હજુ આળસ મરડવાની સ્થિતિમાં આપણે છીએ. હજુ સ્થિતિ અશાન્તિની છે. જેમ ઊંઘ અને જાગૃતિની વચ્ચેની અવસ્થા જરૂરની ગણવી જોઈએ ને તેથી તે ઠીક છે એમ કહેવાય, તેમ બંગાળામાં ને તેથી હિંદુસ્તાનમાં અશાન્તિ એ પણ ઠીક કહેવાય. અશાન્તિ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તેથી શાન્તિનો વખત આવવા સંભવ છે. ઊંઘમાંથી ઊઠતાં સદાય આળસ મરડવાની સ્થિતિમાં આપણે નથી રહેતા, પણ વહેલામોડા આપણી શક્તિ પ્રમાણે પૂરા જાગીએ છીએ. તેમ આ અશાન્તિમાંથી આપણે જરૂર છૂટીશું. અશાન્તિ કોઈને ગમતી વસ્તુ નથી.

વાચક: અશાન્તિનું બીજું રૂપ શું ગણાય ?

અધિપતિ: અશાન્તિ એ ખરું જોતાં અસંતોષ છે. તેને હાલ આપણે 'અનરેસ્ટ' કહીએ છીએ. કૉંગ્રેસકાળમાં તે 'ડિસ્કન્ટેન્ટ' કહેવાતો. મિ. હ્યુમ હંમેશાં કહેતા કે હિંદુસ્તાનમાં અસંતોષ ફેલાવાની જરૂર છે. તે અસંતોષ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી માણસ પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં રાજી રહે ત્યાં સુધી તેને તેમાંથી નીકળવાનું સમજાવવું એ મુશ્કેલીની વાત છે. તેથી દરેક સુધારાની પૂર્વે અસંતોષ હોવો જ જોઈએ. ચાલુ ચીજનો અણગમો પેદા થાય ત્યારે જ તેને નાખી દેવાનું મન થાય. તેવો અસંતોષ આપણે મહાન હિંદીઓનાં તેમ જ અંગ્રેજોનાં પુસ્તકો વાંચીને

પામ્યા છીએ. તે અસંતોષથી અશાન્તિ થઈ, ને એ અશાન્તિમાં કંઈ મૂઆ, કંઈ આખડ્યા, કંઈ જેલ ગયા, કંઈ દેશનિકાલ થયા. હજુ તેમ થશે, થવું જોઈએ. એ બધાં ચિહ્ન સારાં ગણી શકાય છે. પણ તેનું પરિણામ માઠું આવી શકે છે.

૪. સ્વરાજ તે શું ?

વાચક: કૉંગ્રેસે હિંદુસ્તાનને એક પ્રજા કરવા શું કર્યું, બંગભંગથી કેમ જાગૃતિ થઈ, અશાન્તિ અને અસંતોષ કેમ ફેલાયાં એ જાણ્યું. હવે સ્વરાજ વિશે તમારા વિચાર શા છે તે જાણવા માગું છું. મને ધાસ્તી છે કે વખતે આપણી સમજમાં ફેરફાર હોય.

અધિપતિ: ફેરફાર હોવા સંભવ છે. સ્વરાજને સારુ તમે અમે સહુ અધીરા બની રહ્યા છીએ, પણ તે શું એ બાબત આપણે ચોક્કસ વિચાર ઉપર આવ્યા નથી. અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવા એ વિચાર ઘણાખરાને મોઢેથી સંભળાય છે, પણ તે શા કારણથી એનો કંઈ વિચાર બરોબર કર્યો હોય એવું લાગતું નથી. તમને જ હું એક સવાલ પૂછું છું. કદાચ જેટલું આપણે માગીએ છીએ તેટલું બધું અંગ્રેજ આપે તો પછી અંગ્રેજને કાઢી મૂકવાની જરૂર તમે ગણો છો ખરા ?

વાચક: હું તો તેઓની પાસે એક જ ચીજ માગું. મહેરબાની કરીને તમે અમારા મુલકમાંથી જાઓ. આ માગણી તેઓ કબૂલ રાખે ને પછી તેઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગયા છતાં રહ્યા એમ અર્થનો અનર્થ કોઈ કરી બેસાડે તો મને હરકત નથી. તો પછી એમ માનીશું કે ગુજરાતી ભાષામાં ‘ગયા’ એ શબ્દનો અર્થ કોઈ ‘રહ્યા’ એમ કરે છે.

અધિપતિ: વારુ, આપણે ધારી લઈએ કે માગણી મુજબ અંગ્રેજો ગયા. પછી શું કરશો ?

વાચક: એ સવાલનો જવાબ અત્યારથી અપાય જ નહીં. જેવી રીતે તેઓ જાય તેની ઉપર પાછળની સ્થિતિનો આધાર રહેશે. તમે કહો છો તેમ

ધારીએ કે તેઓ ગયા, તો મને લાગે છે કે તેઓએ બાંધેલું બંધારણ આપણે રાખીએ અને રાજકારભાર ચલાવીએ. તેઓ એમ જ ચાલ્યા જાય તો આપણી પાસે લશ્કર વગેરે તૈયાર જ હશે, એટલે આપણને રાજકારભાર ચલાવતાં અડચણ નહીં આવે.

अधिपति : તમે ભલે એમ ધારો; હું તો નહીં ધારું. છતાં હું તે બાબત હમણાં વધારે નથી ચર્ચવા માગતો. મારે તો તમારા સવાલનો જવાબ આપવો રહ્યો છે. તે હું તમને જ કેટલાય સવાલ પૂછીને સારી રીતે આપી શકું છું. તેટલા જ સારુ કંઈક સવાલો પૂછું છું. આપણે અંગ્રેજને શા સારુ કાઢવા માગીએ છીએ ?

वाचक : કેમ કે તેઓના રાજકારભારથી દેશ કંગાળ થતો જાય છે. તેઓ દર વરસે દેશમાંથી પૈસા લઈ જાય છે. તેઓ પોતાની જ ચામડીના માણસને મોટા હોદ્દા આપે છે. આપણને માત્ર ગુલામીમાં રાખે છે, આપણી તરફ ઉદ્ધતાઈથી વર્તે છે ને આપણી કશી દરકાર નથી કરતા.

अधिपति : જો તેઓ પૈસા બહાર ન લઈ જાય, નમ્ર બને અને આપણને મોટા હોદ્દા આપે તો કંઈ તેઓના રહેવાથી અડચણ તમે માનો છો ખરા ?

वाचक : એ સવાલ જ નકામો છે. વાઘ પોતાનું રૂપ ફેરવે તો તેની ભાઈબંધીમાં નુકસાન ખરું ? એવી જાતનો સવાલ તમે પૂછ્યો છે તે ખાલી વખત ગુમાવવાને ખાતર. જો વાઘ પોતાનો સ્વભાવ ફેરવે તો અંગ્રેજો પોતાની આદત છોડે. જે બનવા જેવું નથી તે બનશે એમ માનવું તે માણસની રીત ન જ કહેવાય.

अधिपति : કૅનેડાને જે રાજસત્તા મળી છે, બોઅર લોકોને જે રાજસત્તા મળી છે, તેવી જ આપણને મળે તો ?

वाचक : એ પણ નકામો સવાલ છે. આપણી પાસે તેઓની જેમ દારૂગોળો હોય ત્યારે એમ થાય ખરું. પણ જ્યારે તે લોકોના જેટલી સત્તા આપણને આપશે ત્યારે તો આપણે આપણો જ વાવટો રાખીશું. જેવું જાપાન તેવું હિંદુસ્તાન. આપણને આપણો કાફલો, આપણું લશ્કર, આપણી જાહોજલાલી. અને ત્યારે જ હિંદુસ્તાન આખી દુનિયામાં ગાજી રહેશે.

अधिपति: આ તો તમે ભલો ચિતાર ચીતર્યો, આનો અર્થ તો એ થયો કે આપણને અંગ્રેજી રાજ્ય જોઈશે, પણ અંગ્રેજો નહીં જોઈએ. તમે વાઘનો સ્વભાવ માગો છો, પણ વાઘને માગતા નથી. એટલે કે તમે હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજ બનાવવા માંગો છો. અને જ્યારે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજી થશે ત્યારે તે હિંદુસ્તાન નહીં કહેવાય પણ ખરેખરું ઈંગ્લિસ્તાન કહેવાશે. આ સ્વરાજ મારા વિચારનું નથી.

वाचक: મેં તો મને સૂઝે છે તેવું સ્વરાજ બતાવ્યું. જો આપણે કેળવણી લઈએ છીએ તે કંઈ કામની હોય, સ્પેન્સર, મિલ વગેરે મહાન લેખકોનાં લખાણો વાંચીએ છીએ તે કંઈ કામનાં હોય, અંગ્રેજની પાર્લમેન્ટ તે પાર્લમેન્ટોની માતા હોય તો પછી બેશક મને તો લાગે છે કે આપણે તે લોકોની નકલ કરવી જોઈએ; તે એટલે લગી કે જેમ તેઓ પોતાના મુલકમાં બીજાને પેસવા નથી દેતા તેમ આપણે પણ ન પેસવા દઈએ. બાકી પોતાના જ મુલકમાં જે તેઓએ કર્યું છે તેવું તો હજી બીજી જગ્યાએ જોવામાં નથી આવતું. એટલે આપણે તે તો દાખલ કરવું જ ઘટે. પણ હવે તમારા વિચાર જણાવો.

अधिपति: હજી વાર છે. મારા વિચાર એની મેળે આ ચર્ચામાં જણાઈ રહેશે. સ્વરાજ સમજવું તમને જેટલું સહેલ લાગે છે તેટલું જ મને તો મુશ્કેલ લાગે છે. એટલે હમણાં તો હું તમને એટલું જ સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ કે જેને તમે સ્વરાજ કહો છો તે તો ખરું જોતાં સ્વરાજ નથી.

૫. ઈંગ્લંડની સ્થિતિ

वाचक: ત્યારે તમારા કહેવા ઉપરથી હું એ અનુમાન કરું છું કે ઈંગ્લંડ જેવું રાજ્ય ભોગવે છે તે બરોબર નથી ને આપણને તે ન ઘટે.

अधिपति: આ અનુમાન તમે બરોબર કર્યું છે. ઈંગ્લંડમાં જે સ્થિતિ હાલ છે તે ખરેખર દયામણી છે, અને હું તો ઈશ્વરની પાસે માગું છું કે તેવી સ્થિતિ હિંદુસ્તાનની કદી ન થજો. જેને તમે પાર્લમેન્ટની માતા કહો છો તે

પાર્લમેન્ટ તો વાંઝણી છે અને વેશ્યા છે. આ બંને શબ્દો આકરા છે, છતાં બરોબર લાગુ પડે છે. મેં વાંઝણી કહી, કેમ કે હજુ સુધી પાર્લમેન્ટે પોતાની મેળે એક પણ સારું કામ કર્યું નથી. જો તેની ઉપર જોર કરનાર કોઈ ન હોય તો તે કંઈ જ ન કરે એવી તેની સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે છે. અને તે વેશ્યા છે, કેમ કે તેને જે પ્રધાનમંડળ રાખે તે પ્રધાનમંડળની પાસે તે રહે છે. આજે તેનો ધણી એસ્કવીથ, તો કાલે બાલફર, અને પરમ દિવસે ત્રીજો.

वाचक : આ તો તમે કંઈક વ્યંગમાં બોલ્યા છો. વાંઝણી શબ્દ હજી તમે લાગુ પાડ્યો નથી. પાર્લમેન્ટ લોકોની બનેલી છે, એટલે બેશક લોકોના દાબ નીચે જ કામ કરે. તે જ તેનો ગુણ છે, તેની ઉપરનો અંકુશ છે.

अधिपति : આ વાત મહા ભૂલભરેલી છે. જો પાર્લમેન્ટ વાંઝણી ન હોય તો આમ થવું જોઈએ : લોકો તેમાં સરસમાં સરસ મેમ્બરો ચૂંટીને મોકલે છે. મેમ્બરો વગર પગારે જાય છે, એટલે લોકકલ્યાણને સારુ જવા જોઈએ. લોકો પોતે કેળવાયેલા ગણાય છે એટલે ભૂલ ન કરે એમ આપણે માનવું જોઈએ. આવી પાર્લમેન્ટને અરજી ન ઘટે, તેની ઉપર દાબ ન ઘટે. તે પાર્લમેન્ટનું કામ એવું સરળ હોવું જોઈએ કે દહાડે દહાડે તેનું તેજ વધારે દેખાય ને લોકોની ઉપર તેની અસર થતી જાય. તેને બદલે આટલું તો સૌ કબૂલ કરે છે કે પાર્લમેન્ટના મેમ્બરો આડંબરિયા અને સ્વાર્થી જોવામાં આવે છે. સૌ પોતાનું ખેંચે છે. માત્ર ધાસ્તીને લીધે જ પાર્લમેન્ટ કંઈ કામ કરે છે. આજ કર્યું હોય તે કાલે રદ કરવું પડે છે. એક પણ વસ્તુ આજ સુધીમાં પાર્લમેન્ટે ઠેકાણે પાડી હોય એવો દાખલો જોવામાં નથી આવતો. મોટા સવાલોની ચર્ચા જ્યારે પાર્લમેન્ટમાં ચાલતી હોય ત્યારે તેના મેમ્બરો લાંબા થઈને પડે છે અથવા બેઠા ઝોલાં ખાય છે. તે પાર્લમેન્ટમાં મેમ્બરો એવા બરાડા પાડે છે કે સાંભળનારા કાયર થઈ જાય છે. તેના એક મહાન લેખકે તેને 'દુનિયાની વાતૂડી' એવું નામ આપ્યું છે. મેમ્બરો જે પક્ષના હોય તે પક્ષ તરફ પોતાનો મત વગર વિચારે આપે છે, આપવા બંધાયેલા છે. તેમાં કોઈ અપવાદરૂપે નીકળી આવે તો તે મેમ્બરના ભોગ સમજવા. જેટલો વખત અને પૈસા પાર્લમેન્ટ ગાળે છે તેટલો વખત અને પૈસા જો થોડા સારા માણસોને મળે તો

પ્રજાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. આ પાર્લમેન્ટ તો માત્ર પ્રજાનું રમકડું છે, ને તે રમકડું પ્રજાને બહુ ખરચમાં નાખે છે. આ વિચારો મારા અંગત છે એમ તમે ન જાણશો. મોટા અને વિચારવાન અંગ્રેજો તેવો વિચાર કરે છે. એક મેમ્બરે તો એમ જ કહ્યું કે પાર્લમેન્ટ ધર્મિષ્ઠ માણસને લાયકની નથી રહી. બીજા મેમ્બરે કહ્યું કે પાર્લમેન્ટ તો 'બેબી' (બચ્ચું) છે. બચ્ચાંને કોઈ દહાડો તમે સદાય બચ્ચાં રહેલ જોયેલાં ? આજ સાતસેં વર્ષ પછી જો પાર્લમેન્ટ બચ્ચું હોય તો ક્યારે મોટી થશે ?

वाचक : તમે મને વિચારમાં નાખ્યો. આ બધું મારે એકદમ માની લેવું એમ તો તમે નહીં જ કહો. તદ્દન જુદા વિચાર તમે મારા મનમાં પેદા કરો છો. તેને મારે પચાવવા જોઈશે. ઠીક છે; હવે 'વેશ્યા' શબ્દનું વિવેચન કરો.

अधिपति : તમારાથી મારા વિચાર એકદમ ન મનાય એ વાત બરોબર છે. તે વિશે તમારે જે વાંચવું ઘટે છે તે વાંચશો તો તમને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

પાર્લમેન્ટને વેશ્યાનું નામ આપ્યું છે એ પણ બરોબર છે. તેને કોઈ ધણી નથી. તેનો ધણી એક હોઈ ન શકે. પણ મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ નથી. જ્યારે તેનો ધણી કોઈ બને છે – જેમ કે મુખ્ય પ્રધાન – ત્યારે પણ તેની ચાલ એકસરખી નથી રહેતી. જેવા બેહાલ વેશ્યાના હોય છે તેવા જ પાર્લમેન્ટના સદાય રહે છે. મુખ્ય પ્રધાનને પાર્લમેન્ટની દાઝ થોડી જ રહે છે. તે તેની સત્તાના તોરમાં ગુલતાન રહે છે. તેનો પક્ષ કેમ જીતે એ જ તેને લગની રહે છે. પાર્લમેન્ટ કેમ ખરું કરે તે વિચાર તેને થોડો જ રહે છે. પોતાના પક્ષને જોર આપવા પાર્લમેન્ટની પાસે કંઈ કામો મુખ્ય પ્રધાન કરાવે છે એવા દાખલા જોઈએ તેટલા મળી આવે છે. આ બધું વિચારવા લાયક છે.

वाचक : ત્યારે તમે તો, જેઓને આજ લગી આપણે દેશાભિમાની અને પ્રામાણિક માણસો ગણતા આવ્યા છીએ, તેમની ઉપર પણ હુમલો કરો છો.

अधिपति : હા, એ ખરું છે. મારે કંઈ મુખ્ય પ્રધાનોનો દ્વેષ નથી. પણ અનુભવે મેં જોયું કે તેઓ ખરા દેશાભિમાની ન ગણાય. તેઓ જાહેરમાં જેને લાંચ કહીએ છીએ તે લેતા દેતા નથી તેથી પ્રામાણિક ભલે ગણાય. પણ તેઓની પાસે વગ પહોંચી શકે છે. તેઓ બીજાની પાસેથી કામ લેવાને સારુ

ઈલકાબો વગેરેની લાંચ પુષ્કળ આપે છે. શુદ્ધ ભાવ ને શુદ્ધ પ્રામાણિકપણું તેઓમાં નથી એમ હું હિંમતથી કહી શકું છું.

વાચક : આમ તમારા વિચાર છે ત્યારે તો હવે અંગ્રેજ લોકો કે જેને નામે પાર્લમેન્ટ રાજ્ય કરે છે તેને વિશે પણ કંઈક કહો, એટલે તેઓના સ્વરાજનો પૂરો ખ્યાલ આવે.

અધિપતિ : અંગ્રેજો જેઓ 'વોટર' છે (ચૂંટણી કરે છે) તેઓનું ધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) વર્તમાનપત્ર થઈ પડ્યું છે. તેઓ તે પત્રમાંથી પોતાના વિચારો બાંધે છે. પત્રો અપ્રામાણિક છે; એક જ વાતને બે રૂપ આપે છે. એક પક્ષવાળા તે જ વાતને મોટી કરી બતાવે છે, બીજા પક્ષવાળા તે જ વાત છોટી કરી નાખે છે. એક છાપાવાળો એક આગેવાન અંગ્રેજને પ્રામાણિક ગણશે, બીજો છાપાવાળો તેને અપ્રામાણિક ગણશે. આવાં જે દેશમાં છાપાં છે તે દેશના માણસોના કેવા બેહાલ હોવા જોઈએ ?

વાચક : તે તમે જ બતાવો.

અધિપતિ : તે લોકો ઘડી ઘડીમાં વિચારો બદલાવે છે. એમ તો એ લોકોમાં કહેણી છે કે સાત સાત વરસે રંગ બદલાય છે. ઘડિયાળના લોલકની માફક તે લોકો આમતેમ ફર્યા કરે છે; ઠેકાણાસર બેસી શકતા નથી. કોઈ માણસ જરા છટાદાર હોય ને વાતો ભારે કરી દે અથવા તેઓને મિજલસ વગેરે આપે તો નગારચીની માફક તેની ઢોલકી વગાડવા બેસી જાય છે. તેવા માણસોની પાર્લમેન્ટ તેવી જ હોય. તેઓનામાં એક વસ્તુ છે ખરી. તે એ કે પોતાના દેશને જવા નહીં દે; ને જો કોઈ તેની ઉપર નજર કરે તો તેને આંધળોભીંત કરી મૂકશે. પણ તેથી કંઈ તે પ્રજામાં બધા ગુણ આવી ગયા, અથવા તે પ્રજાની નકલ કરવી, એમ કહી શકાય નહીં. જો હિંદુસ્તાન અંગ્રેજી પ્રજાની નકલ કરે તો હિંદુસ્તાન પાયમાલ થઈ જાય એવો મારો તો ખાસ વિચાર છે.

વાચક : અંગ્રેજી પ્રજા આવી થઈ ગઈ છે તેનાં શાં કારણો માનો છો ?

અધિપતિ : તેમાં અંગ્રેજોનો ખાસ દોષ નથી, પણ તેઓના – બલકે યુરોપના. – આજકાલના સુધારાનો દોષ છે. તે સુધારો કુધારો છે અને તેથી યુરોપની પ્રજા પાયમાલ થતી ચાલી છે.

૬. સુધારાનું દર્શન

વાચક : હવે તો તમારે સુધારાની વાત પણ કરવી પડશે. તમારે હિસાબે તો સુધારો તે કુધારો થયો.

અધિપતિ : મારે હિસાબે જ નહીં, પણ અંગ્રેજ લેખકોને હિસાબે સુધારો તે કુધારો છે; તે વિશે બહુ પુસ્તકો લખાયાં છે. તેઓમાં સુધારાની સામે થવાનાં મંડળો પણ સ્થપાતાં જાય છે. એક માણસે 'સુધારો, તેનાં કારણો અને તેની દવા' એ નામે પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તેણે સુધારો એ એક પ્રકારનો રોગ છે એમ બતાવી આપ્યું છે.

વાચક : આ બધું આપણે કેમ નથી જાણી શકતા ?

અધિપતિ : એ તો દેખાઈ આવે એવું કારણ છે. કોઈ પણ માણસ પોતાની વિરુદ્ધ વાત કરે એવું ભાગ્યે જ બને છે. સુધારામાં મોહાઈ પડેલા માણસ તેની સામે નહીં લખે; પણ તેને ટેકો મળે એવી વાતો અને દલીલો શોધી કાઢશે. આ તેઓ જાણી જોઈને કરે છે એમ પણ નથી. તેઓ જે લખે છે તે પોતે માને છે. નિદ્રાવશ થયેલો માણસ પોતાને સ્વપ્નું આવે છે તે ખરું જ માને છે. જ્યારે તેની ઊંઘ ઊડે ત્યારે જ તેને પોતાની ભૂલ માલૂમ પડે છે. આવી દશા સુધારાવશ માણસની છે. આપણે જે કંઈ વાંચીએ છીએ તે સુધારાના હિમાયતીનાં લખાણ હોય છે. તેમાં બહુ હોશિયાર અને બહુ ભલા માણસો પડ્યા છે. તેઓનાં લખાણથી આપણે અંજાઈ જઈએ છીએ. આમ એક પછી એક માણસ ફસાતા જાય છે.

વાચક : આ વાત તમે બરોબર કરી છે. હવે તમે જે વાંચ્યુંવિચાર્યું છે તેનો ખ્યાલ આપો.

અધિપતિ : પ્રથમ તો સુધારો એ નામ કઈ સ્થિતિને આપવામાં આવે છે તે વિચારીએ. આ સુધારાની ખરી ઓળખ તો એ છે કે માણસો બહિર્‌ની શોધોમાં ને શરીરસુખમાં સાર્થક્ય અને પુરુષાર્થ માને છે. તેના દાખલા

લઈએ. સો વરસ પહેલાં જેવાં ઘરમાં યુરોપના લોકો રહેતા હતા તેના કરતાં હાલ વધારે સરસ ઘરમાં રહે છે; આ સુધારાની નિશાની ગણાય છે. આમાં શરીરસુખની વાત રહેલી છે. તે અગાઉ માણસો ચામડાનાં વસ્ત્ર પહેરતા ને ભાલા વાપરતા. હવે તેઓ મોટા લેંઘા પહેરે છે ને શરીરશણગારને સારુ તરેહવાર કપડાં બનાવે છે, તથા ભાલાને બદલે એક પછી એક પાંચ ઘા કરી શકે એવી ચક્કરવાળી બંદૂકડી વાપરે છે; તે સુધારાની નિશાની છે. કોઈ મુલકના માણસ જોડા વગેરે ન પહેરતા હોય તે જ્યારે યુરોપનાં કપડાં પહેરતાં શીખે છે ત્યારે જંગલી દશામાંથી સુધરેલી દશામાં આવ્યા ગણાય છે. અગાઉ યુરોપમાં માણસો સાધારણ હળથી પોતાના જોગી જમીન જાતમહેનતથી ખેડતા, તેને બદલે હાલ વરાળયંત્રોથી હળ ચલાવી એક માણસ ઘણી જમીન ખેડી શકે છે ને ખૂબ પૈસો એકઠો કરી શકે છે; તે સુધારાની નિશાની ગણાય છે. અગાઉ માણસો કોઈક જ પુસ્તકો લખતાં તે અમૂલ્ય ગણાતાં, આજે જેને જેવું ફાવે તેવું લખે છે ને છાપે છે તથા લોકોનાં મન ભમાવે છે; આ સુધારાની નિશાની છે. અગાઉ માણસો ગાડાં વાટે દહાડાની બાર ગાઉની મજલ કરતા. હાલ રેલગાડીથી ચારસેં ગાઉની મજલ કરી શકે છે; આ તો સુધારાની ટોચ ગણાઈ છે. હજુ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ એવું ધારવામાં આવે છે કે માણસો હવાઈ વહાણથી મુસાફરી કરશે ને થોડા કલાકમાં દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં જઈ પહોંચશે. માણસોને હાથપગ નહીં વાપરવા પડે. એક બટન ચાંપશે ત્યારે તેને પહેરવાનો પોશાક આવી મળશે, બીજું બટન ચાંપશે ત્યારે તેનાં છાપાં આવશે, ત્રીજું બટન ચાંપશે ત્યારે તેની ગાડી તૈયાર થઈ જશે, નિત્ય નવાં ભોજન મળશે, હાથ અથવા પગનો ખપ જ નહીં પડે, બધું સંચાથી જ કામ લેવાશે. અગાઉ માણસો જ્યારે લડવા માગતા ત્યારે એકબીજાનું શરીરબળ અજમાવતા. હવે તો તોપના એક ગોળાથી હજારો જાન લઈ શકે છે. આ સુધારાની નિશાની છે. અગાઉ લોકો ખુલ્લી હવામાં પોતાને ઠીક પડે તેટલું સ્વતંત્રપણે કામ કરતા. હવે હજારો મજૂરો પોતાના ગુજરાનને ખાતર એકઠા મળી મોટાં કારખાનાં કે ખાણોમાં કામ કરે છે. તેઓની દશા જાનવર કરતાં હલકી થઈ પડી છે. તેઓને સીસા

વગેરેનાં કારખાનાંઓમાં જાનની ખુવારી કરી કામ કરવું પડે છે. આનો ભોગ પૈસાદાર માણસોને મળે છે. અગાઉ માણસોને મારીને ગુલામ કરતા; હાલ માણસોને પૈસાની અને ભોગની લાલચ આપીને ગુલામ બનાવે છે. અગાઉ લોકોમાં દરદ ન હતાં તેવાં દરદ પેદા થયાં છે, ને તેની સાથે દાક્તરો શોધ કરવા લાગ્યા છે કે તે દરદો કેમ મટાડવાં. આમ કરતાં ઈસ્પિતાલો વધી છે; તે સુધારાની નિશાની ગણાય છે. અગાઉ કાગળો લખતા ત્યારે ખસૂસ ખેપિયા જતા અને બહુ ખરચે તેવું બની શકતું. આજ મારે કોઈને ગાળ ભાંડવાનો કાગળ લખવો હોય તો એક દોઢિયે હું ગાળ કાઢી શકું છું; કોઈને મારે શાબીશી આપવી હોય તો તે પણ હું તેટલી જ કિંમતે પહોંચાડી શકું છું; આ સુધારાની નિશાની છે. અગાઉ માણસો બેથી ત્રણ વખત ખાતા ને તે પણ હાથે પકાવેલી રોટી ને થોડી તરકારી હોય તો તે. હવે બબ્બે કલાકે ખાવાનું જોઈએ, અને તે એટલે દરજ્જે કે ખાવામાંથી લોકો નવરા જ નથી થતા. હવે કેટલું કહું? આ બધું તમે ગમે તે પુસ્તકમાં જોઈ શકો છો. સુધારાની આ બધી ખરી નિશાની છે. અને જો કોઈ પણ માણસ તેથી જુદી વાત સમજાવે તો તે ભોળો છે એમ ચોક્કસ માનજો. સુધારો તો હું જાણાવી ગયો છું તે જ ગણાય છે. તેમાં નીતિની કે ધર્મની વાત છે જ નહીં. સુધારાના હિમાયતી ચોખ્ખી વાત કરે છે કે તેઓનું કામ લોકોને ધર્મ શીખવવાનું નથી. ધર્મ તે તો ઢોંગ છે એમ કેટલાક માને છે. કેટલાક વળી ધર્મનો ડોળ કરે છે, નીતિની વાર્તા પણ કરે છે; છતાં હું તમને વીસ વરસના અનુભવ પછી કહું છું કે નીતિને નામે અનીતિ શીખવવામાં આવે છે. નીતિ ઉપલી વાતોમાં ન હોઈ શકે એ બાળક પણ સમજી શકે એવું છે. શરીરનું સુખ કેમ મળે એ જ સુધારો શોધે છે; એ જ તે આપવા મહેનત કરે છે. છતાં તે સુખ પણ નથી મળી શકતું.

આ સુધારો તે અધર્મ છે અને તે યુરોપમાં એટલે દરજ્જે ફેલાયો છે કે ત્યાંના માણસો અર્ધગાંડા જેવા જોવામાં આવે છે. તેઓનામાં ખરું કૌવત નથી; પોતાનું જોર નશો કરી ટકાવી રાખે છે. એકાન્તે તે લોકો બેસી શકતા નથી. સ્ત્રીઓ ઘરની રાણી હોવી જોઈએ તેમને શેરીઓમાં ભટકવું પડે છે,

અથવા તો તેઓને મજૂરીએ જવું પડે છે. ઈંગ્લંડમાં જ ચાળીસ લાખ રંક અબળાઓ પેટને અર્થે ગધ્ધામજૂરી કરે છે, અને હાલ તેને લીધે સફ્રેજેટની હિલચાલ ચાલી રહી છે.

આ સુધારો એવો છે કે, જો આપણે ધીરજ રાખી બેસીશું તો સુધારાની હડફેટમાં આવેલા માણસો પોતે સળગાવેલા અગ્નિમાં બળી મરશે. પેગમ્બર મહમ્મદના શિક્ષણ પ્રમાણે આ શયતાની રાજ્ય ગણાય. હિંદુ ધર્મ આને હડહડતો કળિકાળ કહે છે. હું તમને આ સુધારાનો આબેહૂબ ચિતાર નથી આપી શકતો. મારી શક્તિની બહારની એ વાત છે. પણ તમે સમજશો કે આ સુધારાથી અંગ્રેજી પ્રજામાં સડો ઘર કરી ગયો છે. તે સુધારો નાશકારક અને નાશવંત છે. તેનાથી દૂર રહેવું ઘટે છે અને તેથી જ અંગ્રેજી પાર્લમેન્ટ ને બીજી પાર્લમેન્ટો નકામી થઈ પડી છે. તે પાર્લમેન્ટ તે પ્રજાની ગુલામીની નિશાની છે એ ખચીત વાત છે. વાંચો વિચારો તો તમને પણ તેમ જ લાગશે. તેમાં અંગ્રેજનો વાંક તમે નહીં કાઢો. તેમની ઉપર તો દયા ખાવા જેવું છે. તેઓ બાહોશ માણસ છે, એટલે એ જાળમાંથી નીકળી આવશે એમ મારું માનવું છે. તેઓ સાહસિક છે ને મહેનતુ છે. તેઓના વિચાર મૂળે અનીતિભરેલા નથી, એટલે તેમને વિશે મારા મનમાં ઉત્તમ વિચાર જ છે. તેઓનું હાડ ખરાબ નથી. ને સુધારો એ તેઓને અસાધ્ય રોગ નથી, પણ હાલ તેઓ તે રોગમાં ઘેરાયા છે એ તો ભૂલવાનું જ નથી.

૭. હિંદુસ્તાન કેમ ગયું ?

વાચક : તમે સુધારાને વિશે તો બહુ બોલ્યા : મને વિચારમાં નાખી દીધો. હવે મારે યુરોપની પ્રજા પાસેથી શું લેવું ને શું ન લેવું એ સંકટ આવી પડ્યું. પણ મને એક સવાલ તો તરત ઊગી આવે છે. સુધારો એ કુધારો છે, એ રોગ છે, તો અંગ્રેજ આવા સુધારામાં પડેલા તે હિંદ કેમ લઈ શક્યા ? તેમાં કેમ રહી શકે ?

અધિપતિ : તમારા આ સવાલનો જવાબ હવે કંઈક સહેલથી આપી શકાશે

અને હવે આપણે સ્વરાજનો વિચાર પણ થોડી વારમાં કરી શકીશું. તમારા એ સવાલનો જવાબ મારે હજુ આપવાનો છે એ કંઈ ભૂલ્યો નથી. પણ તમારા છેલ્લા સવાલ ઉપર આપણે આવીએ. હિંદુસ્તાન અંગ્રેજે લીધું એમ નથી, પણ આપાણે તેને દીધું છે. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ પોતાના બળે નથી ટકી શક્યા પણ આપાણે તેઓને રાખ્યા છે. તે કેમ, એ જોઈએ. તમને યાદ આપું છું કે આપણા દેશમાં તેઓ અસલમાં વેપાર અર્થે આવ્યા. તમારી કંપની બહાદુરને યાદ કરો. તેને બહાદુર કોણે બનાવી? તેઓ બિચારા રાજ્ય કરવાનો ઈરાદો પણ નહોતા રાખતા. કંપનીના માણસોને મદદ કોણે કરી ? તેઓનું રૂપું જોઈને કોણ મોહાઈ જતા? તેઓનો માલ કોણ વેચી આપતું? ઈતિહાસ પુરાવો આપે છે કે આપણે જ તે બધું કરતા. પૈસો જલદી મેળવવાના હેતુથી આપાણે તેઓને વધાવી લેતા. આપણે તેઓને મદદ કરતા. મને ભાંગ પીવાની આદત હોય અને ભાંગ વેચનારો મને ભાંગ વેચે તેમાં મારે વેચનારનો વાંક કાઢવો કે મારો પોતાનો? વેચનારનો વાંક કાઢવાથી મારું વ્યસન કંઈ જવાનું છે? તે વેચનારને હાંકી કાઢીશું તો શું બીજા મને ભાંગ નહીં વેચે? હિંદુસ્તાનના ખરા સેવકે બરોબર શોધ કરી મૂળ તપાસવું પડશે. મને બહુ ખાવાથી અપચો થયો હશે તો હું પાણીનો દોષ કાઢી અપચો દૂર નહીં કરી શકું. તબીબ તો એ કે જે દરદનું મૂળ શોધે. તમે હિંદી રોગીના તબીબ થવા માગો છો તો તમારે દરદનું મૂળ શોધ્યે જ છૂટકો છે.

वाचक : તમે ખરું બોલો છો. હવે તમારે મને સમજાવવાને દલીલ કરવાની જરૂર નહીં રહે. હું તમારા વિચાર જાણવા અધીરો બન્યો છું. આપણે હવે અત્યંત રસિક ભાગ ઉપર આવ્યા છીએ એટલે મને તમારા વિચારો જ બતાવો. મને તેમાં શંકા આવશે ત્યારે હું તમને અટકાવીશ.

अधिपति : બહુ સારું. પણ મને ધાસ્તી છે કે આગળ ચાલીશું ત્યારે વળી આપણને મતભેદ તો થશે જ. છતાં તમે અટકાવશો ત્યારે જ દલીલમાં ઊતરીશ. આપાણે જોયું કે અંગ્રેજી વેપારીને આપણે ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે તેઓ પગપેસારો કરી શક્યા. તેમ જ જ્યારે આપાણા રાજાઓ માંહોમાંહે લડ્યા ત્યારે તેઓએ કંપની બહાદુરની મદદ માગી. કંપની બહાદુર વેપારમાં

ને લડાઈના કામમાં કુશળ હતી. તેમાં તેને નીતિ-અનીતિની નડતર ન હતી. વેપાર વધારવો ને પૈસા કમાવા એ તેનો ધંધો હતો. તેમાં જ્યારે આપણે મદદ આપી ત્યારે તેણે મદદ લીધી ને પોતાની કોઠીઓ વધારી. કોઠીઓનો બચાવ કરવા તેણે લશ્કર રાખ્યું. તે લશ્કરનો આપણે ઉપયોગ કર્યો, ને હવે તેની ઉપર દોષ રાખીએ તે નકામું છે. આ વખતે હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે વેર પણ ચાલતું હતું. તેમાં કંપનીને લાગ મળ્યો. આમ બધી રીતે કંપનીનો કાબૂ હિંદુસ્તાનમાં જામે તેવું આપણે તેને સારુ કર્યું. એટલે આપણે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજને આપ્યું એમ કહેવું એ હિંદુસ્તાન ગયું એમ કહેવા કરતાં વધારે સાચું છે.

वाचक : હવે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન કેમ રાખી શકે છે એ કહો.

अधिपति : જેમ આપણે તેઓને આપ્યું તેમ આપણે હિંદુસ્તાન તેઓની પાસે રહેવા દઈએ છીએ. તેઓએ હિંદુસ્તાન તલવારથી લીધું એમ તેઓમાંના કેટલાક કહે છે, અને તલવારથી રાખે છે એમ પણ કહે છે. આ બંને વાત ગલત છે. હિંદુસ્તાનને રાખવામાં તલવાર કંઈ જ કામ આવે એમ નથી; આપણે જ તેઓને રહેવા દઈએ છીએ.

નેપોલિયને અંગ્રેજોને વેપારી પ્રજા કહી છે એ તદ્દન વાજબી વાત છે. તેઓ જે દેશને રાખે છે તે દેશ વેપારને અર્થે રાખે છે એ જાણવા જેવું છે. તેઓનાં લશ્કર ને કાફલા માત્ર વેપારની રક્ષા કરવાને અર્થે છે. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર નહોતો ત્યારે મિ. ગ્લૅડસ્ટનને તરત સૂઝી આવ્યું કે ટ્રાન્સવાલને અંગ્રેજોએ નહીં રાખવું જોઈએ. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર જોયો ત્યારે તેની સાથે લડાઈ કરી અને મિ. ચેમ્બરલેને શોધી કાઢ્યું કે ટ્રાન્સવાલની ઉપર અંગ્રેજની હકૂમત છે. મરહૂમ પ્રેસિડન્ટ ક્રૂગરને કોઈએ સવાલ પૂછ્યો : 'ચાંદમાં સોનું છે કે નહીં ?' તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'ચાંદમાં સોનું હોવાનો સંભવ નથી, કેમ કે જો હોત તો અંગ્રેજો તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેત.' તેઓનો પરમેશ્વર પૈસો છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાથી બધા ખુલાસા થઈ શકશે.

ત્યારે અંગ્રેજોને આપણે હિંદુસ્તાનમાં રાખીએ છીએ તે માત્ર આપણી ગરજે. આપણને તેઓનો વેપાર પસંદ આવે છે. તેઓ કાવાદાવા કરી

આપણને રીઝવે છે ને રીઝવીને આપણી પાસેથી કામ લે છે. તેમાં આપણે તેઓનો દોષ કાઢવો એ તેઓની સત્તા નિભાવવા જેવું છે. આમાં વળી આપણે માંહોમાંહે તકરારો કરી તેઓને વધારે ઉત્તેજન આપીએ છીએ.

જો તમે ઉપરની વાત બરાબર માનો તો આપણે સાબિત કર્યું કે અંગ્રેજો વેપારને અર્થે આવ્યા, વેપારને અર્થે રહે છે, ને તેઓને રાખવામાં આપણે જ મદદગાર છીએ. તેઓનાં હથિયાર તે તદ્દન નકામાં છે.

આ પ્રસંગે તમને હું યાદ આપું છું કે જાપાનમાં અંગ્રેજી વાવટો ઊડે છે એમ તમે માનજો. જાપાનની સાથે અંગ્રેજે કરાર કર્યો છે તે તેના વેપારને સારુ; અને જાપાનમાં તમે જોશો કે અંગ્રેજો પોતાનો વેપાર ખૂબ જમાવશે. અંગ્રેજ પોતાના માલને સારુ દુનિયાને પોતાની બજાર બનાવવા માગે છે. આમ નહીં કરી શકે એ બરોબર છે. તેમાં કંઈ તેઓનો વાંક નહીં ગણાય. તેઓ પોતાની મહેનતમાં કચાશ રાખવાના નથી.

૮. હિંદુસ્તાનની દશા

वाचक : હિંદુસ્તાન કેમ અંગ્રેજના હાથમાં છે એ સમજી શકાય છે. હવે હિંદુસ્તાનની દશા વિશે તમારા વિચાર જાણવા માગું છું.

अधिपति : હિંદુસ્તાનની અત્યારે રાંકડી દશા છે. તે તમને કહેતાં મારી આંખમાં પાણી આવે છે ને મારું ગળું સુકાય છે. તે હું તમને પૂરી રીતે સમજાવી શકીશ કે નહીં તે વિશે મને શક છે. મારો ખાસ અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજથી નહીં, પણ આજકાલના સુધારા નીચે કચરાયેલું છે; તેની ઝડપમાં તે આવી ગયું છે. તેમાંથી બચવાનો હજી ઉપાય છે ખરો, પણ દિવસે દિવસે વખત જતો જાય છે. મને તો ધર્મ વહાલો છે, એટલે પ્રથમ દુ:ખ તો એ છે કે હિંદુસ્તાન ધર્મભ્રષ્ટ થતું ચાલ્યું છે, ધર્મનો અર્થ હું અહીં હિંદુ કે મુસલમાન કે જરથોસ્તી એમ નથી કરતો; પણ એ બધા ધર્મમાં જે ધર્મ રહ્યો છે તે જતો રહે છે; આપણે ઈશ્વરથી વિમુખ થતા જઈએ છીએ.

वाचक : તે કેમ ?

अधिपति : હિંદુસ્તાન ઉપર એવું તહોમત છે કે, આપણે આળસુ છીએ અને ગોરાઓ મહેનતુ તથા ઉત્સાહી છે. આ આપણે માની લીધું છે. ને તેથી આપણે આપણી સ્થિતિ બદલાવવા માગીએ છીએ.

હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી બધા ધર્મ શીખવે છે કે, આપણે દુન્યવી વસ્તુઓ વિશે મંદ રહેવું ને ધાર્મિક વસ્તુઓ વિશે ઉત્સાહી રહેવું; આપણે આપણા દુન્યવી લોભની હદ બાંધવી ને ધાર્મિક લોભને મોકળો રાખવો. આપણો ઉત્સાહ તેમાં જ રાખવો.

वाचक : આ તો તમે પાખંડી થવાનું શિક્ષણ આપતા લાગો છો. આવી વાતો કરી ધુતારાઓ ધૂતી ગયા છે ને હજુ ધૂતે છે.

अधिपति : તમે ધર્મ ઉપર ખોટો આરોપ મૂકો છો. પાખંડ તો બધા ધર્મમાં રહ્યો છે. જ્યાં સૂર્ય હોય ત્યાં અંધારું રહેલું જ છે. પડછાયો દરેક વસ્તુ વિશે છે. ધર્મધુતારા એ દુન્યવી ધુતારા કરતાં સારા છે એમ તમે જોશો. સુધારામાં જે પાખંડ હું તમને બતાવી ગયો તે પાખંડ ધર્મમાં જોયું જ નથી.

वाचक : એમ કેમ કહેવાય ?

ધર્મને બહાને હિંદુ-મુસલમાન લડ્યા, ધર્મને બહાને ખ્રિસ્તીઓમાં મહાયુદ્ધો થયાં. ધર્મને બહાને હજારો નિરપરાધી માણસો માર્યાં ગયાં, તેઓને બાળી નાખ્યાં, તેઓની ઉપર મહાસંકટો પાડ્યાં. આ તો સુધારા કરતાં ખરાબ જ ગણાય.

अधिपति : તો કહું છું કે એ બધું સુધારાના દુ:ખ કરતાં વધારે સહન થઈ શકે તેવું છે. તમે કહ્યું તે પાખંડ છે એમ સહુ સમજે છે. તેથી પાખંડમાં આવેલાં માણસો મરી રહે એટલે ઊકલી જાય છે. જ્યાં ભોળાં માણસો રહ્યાં છે ત્યાં તેવું જ ચાલ્યા કરશે. પણ તેની અસર સદાયને સારુ બૂરી રહેતી નથી. સુધારાની હોળીમાં જે માણસો બળી મૂઆં છે તેની તો હદ જ નથી. તેની ખૂબી તો એ છે કે, માણસો સારું માનીને એમાં ઝંપલાવે છે. તેઓ નથી રહેતા દીનના કે નથી રહેતા દુનિયાના. તેઓ ખરી વસ્તુને તદ્દન ભૂલી જાય છે. સુધારો તે ઉંદરની જેમ ફૂંકીને ફોલી ખાય છે. તેની અસર જ્યારે આપણે જાણીશું ત્યારે અગાઉના વહેમો તે આપણને પ્રમાણમાં મીઠા લાગશે. હું

એમ નથી કહેતો કે આપણે તે વહેમોને કાયમ રાખવા. નહીં, તેની સામે તો લડીશું જ; પણ તે લડત કંઈ ધર્મ ભૂલી જવાથી નથી લેવાવાની, પણ ખરી રીતે ધર્મ સંપાદન કરીને લેવાશે.

वाचक : ત્યારે તમે તો એમ પણ કહેશો કે, અંગ્રેજે હિંદુસ્તાનમાં શાંતિનું સુખ આપ્યું છે તે નકામું છે.

अधिपति : તમે શાંતિ જુઓ તો ભલે. હું તો શાંતિસુખ જોતો નથી.

वाचक : ત્યારે ઠગ, પીંઢારા, ભીલ વગેરે જે ત્રાસ ઉપજાવતા હતા તે તમારે હિસાબે તો કંઈ હરકત જેવું નહોતું !

अधिपति : તમે જરા વિચારી જોશો તો માલૂમ પડશે કે, તેઓનો ત્રાસ માત્ર નજીવો હતો. જો તેઓનો ત્રાસ ખરો જ હોત તો પ્રજા જડમૂળથી ક્યારની નાશ પામી હોત. વળી હાલની શાંતિ તો માત્ર નામની જ છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે, આપણે તે શાંતિથી નામર્દ, બાયલા અને ભીરુ બની ગયા છીએ. ભીલ-પીંઢારાનો સ્વભાવ અંગ્રેજે ફેરવ્યો છે એમ માની લેવાનું નથી. આપણને તેવી જાતની પીડા હોય તે સહન કરવા જેવું છે. પણ બીજા માણસ તે પીડામાંથી આપણને બચાવે તે તદ્દન હીણપત ઉપજાવનારું છે. આપણે અબળા બનીએ તેના કરતાં ભીલનાં તીરકામઠાથી મરવું, એ મને વધારે પસંદ છે. તે સ્થિતિમાં જે હિંદુસ્તાન હતું તે હિંદુસ્તાન જુદા જ જુસ્સાનું હતું. મૅકૉલેએ હિંદીને નામર્દ ગણેલા તે તેની અધમ અજ્ઞાન દશા સૂચવે છે. હિંદી બાયલા કદી હતા જ નહીં. જાણજો કે જે દેશમાં પહાડી લોકો વસે છે, જેમાં વાઘવરુ વસે છે, તે દેશમાં રહેનારા માણસો જો ખરેખરા બીકણ હોય તો તેઓનો નાશ જ થાય. તમે કોઈ દિવસ ખેતરોમાં ગયા છો ? તમને હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, ખેતરોમાં આપણા ખેડૂતો નિર્ભય થઈને આજ પણ સૂએ છે; ત્યારે ત્યાં અંગ્રેજ અને તમે સૂવાની આનાકાની કરશો. બળ તે નિર્ભયતામાં રહ્યું છે; શરીરમાં માંસના લોચા બહુ હોવામાં બળ નથી, એ તમે થોડો જ ખ્યાલ કરશો તો જાણી લેશો.

વળી તમે જે સ્વરાજ ઈચ્છનારા છો તેમને હું ચેતવું છું કે, ભીલ, પીંઢારા, આસામી અને ઠગ તે આપણા જ દેશી ભાઈ છે. તેને જીતવા તે

તમારું અને મારું કામ છે. તમારા જ ભાઈનો તમને જ્યાં સુધી ભય રહેશે, ત્યાં સુધી તમે કદી ઠેકાણાસર પહોંચવાના નથી.

૯. હિંદુસ્તાનની દશા (ચાલુ)

રેલવેઓ

વાચક : હિંદુસ્તાનની શાંતિનો જે મારો મોહ હતો તે તમે લઈ લીધો. હવે તો મારી પાસે તમે કંઈ રહેવા દીધું હોય એમ યાદ આવતું નથી.

अधिपति : હજુ તો તમને માત્ર ધર્મની દશાનો મેં ખ્યાલ આપ્યો છે. પણ હિંદુસ્તાન કેમ રાંક છે, એ વિશે તમને મારા વિચારો હું જણાવીશ ત્યારે વખતે તમને મારી ઉપર જ તિરસ્કાર છૂટશે; કેમ કે જે કંઈ આજ સુધી તમે અમે લાભકારક માન્યું છે તે મને તો ગેરલાભકારક જણાય છે.

વાચક : એવું વળી શું છે ?

अधिपति : હિંદુસ્તાનને રેલવેએ, વકીલોએ ને દાક્તરોએ કંગાલ બનાવ્યું છે. તે દશા એવી છે કે, જો આપણે વેળાસર નહીં જાગીએ તો ચોમેરથી ઘેરાઈ જઈશું.

વાચક : આપણો સંઘ દ્વારકા જશે કે નહીં એ વિશે મને ધાસ્તી છે. તમે તો બધું જે સરસ જોવામાં આવ્યું છે, મનાયું છે, તેની ઉપર જ હુમલો શરૂ કર્યો ! હવે શું રહ્યું ?

अधिपति : તમારે ધીરજ રાખવી પડશે. સુધારો તે કેવો કુધારો એ તો મુસીબતે માલૂમ પડે તેમ છે. તબીબો તમને કહેશે કે, ઘાસણીના દરદવાળો મોતના હાડા લગી પણ જીવવાની આશા રાખ્યા કરે છે. ઘાસણીનો રોગ ઉપરથી દેખાય એવી ઈજા કરતો નથી. વળી તે રોગ માણસને ખોટી લાલી આપે છે. તેથી રોગી વિશ્વાસે તણાયા કરે છે અને છેવટે ડૂબે છે. તેમ જ સુધારાનું સમજવું. તે અદશ્ય રોગ છે. તેનાથી ચેતજો.

વાચક : ઠીક છે. ત્યારે હવે રેલવેપુરાણ સંભળાવો.

अधिपति : તમને ઊગી આવશે કે રેલવે ન હોય તો અંગ્રેજોનો કાબૂ

હિંદુસ્તાન ઉપર છે તેટલો તો ન જ રહે. રેલવેથી મરકી ફેલાઈ છે. જો રેલ ન હોય તો થોડાં જ માણસો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જશે; અને તેથી ચેપી રોગો આખા દેશમાં નહીં જઈ શકે. સહેજે 'સેગ્રેગેશન' – સૂતક – આપણે પહેલાં પાળતા. રેલવેથી દુકાળ વધ્યા છે, કેમ કે રેલવેની સગવડતાથી લોકો પોતાનો દાણો વેચી કાઢે છે. જ્યાં મોંઘવારી હોય ત્યાં અનાજ તણાઈ જાય છે, લોકો બેદરકાર બને છે અને તેથી દુકાળનું દુ:ખ વધે છે. રેલવેથી દુષ્ટતા વધે છે. ખરાબ માણસો પોતાનો ખરાબો ઝપાટાથી ફેલાવી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં જે પવિત્ર સ્થાન હતાં તે અપવિત્ર થયાં છે. અગાઉ લોકો બહુ મુસીબતે તેવી જગ્યાએ જતા. તેવા લોકો ખરેખર ભાવથી ઈશ્વર ભજવા જતા, હવે તો ધુતારાની ટોળી માત્ર ધૂતવા જાય છે.

वाचक : આ તો એકતરફી વાત તમે કરી. જેમ ખરાબ માણસો જઈ શકે તેમ સારા પણ જઈ શકે છે. તેઓ કેમ રેલવેનો પૂરો લાભ નથી લેતા ?

अधिपति : સારું હોય એ તો ગોકળગાયની જેમ ચાલે છે. તેને તો રેલવેની સાથે ન જ બને. સારું કરનારને સ્વાર્થ હોય નહીં. તે ઉતાવળ નહીં કરે. તે જાણે છે કે માણસની ઉપર સારાની છાપ પાડતાં જમાનો જોઈશે. નઠારું જ કૂદી શકે છે. ઘર બાંધવું મુશ્કેલ છે, પાડવું એ સહેલું છે.

એટલે હમેશાં રેલવે એ દુષ્ટતાનો ફેલાવો જ કરશે એમ ચોક્કસ સમજવા જેવું છે. તેથી દુકાળનો ફેલાવો થાય કે નહીં તે વિશે કોઈ શાસ્ત્રકાર મારા મનમાં ઘડીભર વહેમ પેસાડી શકશે, પણ રેલવેથી દુષ્ટતા વધે છે તે તો મનમાં કોતરાઈ ગયું છે તે જનાર નથી.

वाचक : પણ રેલવેનો મોટામાં મોટો લાભ બીજા ગેરફાયદાને ભુલાવી દે છે. રેલવે છે તો આજે હિંદુસ્તાનમાં એક-પ્રજાનો જુસ્સો જોવામાં આવે છે. એટલે હું તો કહું છું કે રેલવે ભલે આવી.

अधिपति : આ તમારી ભૂલ જ છે. તમને અંગ્રેજે શીખવ્યું છે કે તમે એક-પ્રજા ન હતા, ને થતાં સેંકડો વર્ષો જશે. આ વાત તદ્દન પાયા વગરની છે. જ્યારે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં ન હતા ત્યારે આપણે એક-પ્રજા હતા, આપણા વિચારો એક હતા, આપણી રહેણી એક હતી ત્યારે તો તેઓએ એકરાજ્ય

સ્થાપ્યું. ભેદ તો પછી તેમણે જ પાડ્યા.

वाचक : આ વાત વધારે સમજવી પડશે.

अधिपति : હું જે કહું છું તે વગરવિચાર્યે નથી કહેતો. એક-પ્રજાનો અર્થ એવો નથી કે આપણી વચ્ચે અંતર ન હતું; પણ આપણા મુખ્ય માણસો પગપાળા કે ગાડાંમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરતા, તેઓ એકબીજાની ભાષા શીખતા ને તેઓની વચ્ચે અંતર ન હતું. જે દીર્ઘદર્શી પુરુષોએ સેતુબન્ધ રામેશ્વર, જગન્નાથ અને હરદ્વારની જાત્રા ઠરાવી તેઓનો શો વિચાર હતો એમ તમે માનો છો? તેઓ મૂર્ખ ન હતા એમ તમે કબૂલ કરશો. તેઓ જાણતા હતા કે ઈશ્વરભજન તો ઘેર બેઠાં થાય છે. તેઓએ જ આપણને શીખવ્યું છે કે જેનું મન ચંગા છે તેને ઘેર બેઠે ગંગા છે. પણ તેઓએ વિચાર્યું કે હિંદુસ્તાન કુદરતે એક-મુલક બનાવ્યો છે તે એક-પ્રજાનો હોવો જોઈએ. તેથી તેઓએ જુદાં સ્થાનકો ઠરાવી લોકોને એકતાનો ખ્યાલ એવી રીતે આપ્યો કે, જેવું દુનિયામાં બીજી જગ્યાએ નથી.

બે અંગ્રેજ એક નથી તેટલા એક આપણે હિંદી હતા અને છીએ. માત્ર તમે અમે જે સુધર્યા છીએ તેને મન જ હિંદુસ્તાનમાં જુદી જુદી પ્રજા છીએ એમ આભાસ આવ્યો. રેલવેથી આપણે જુદી પ્રજા માનતા થયા ને રેલવેથી આપણે એક-પ્રજાનો ખ્યાલ પાછો લાવતા થયા છીએ એમ માનો તો મને બાધ નથી. અફીણી કહી શકે છે કે અફીણના ગેરફાયદાની ખબર અફીણથી પડી, વાસ્તે અફીણ એ સારી વસ્તુ છે. આ બધું તમે ખૂબ વિચારજો. તમને હજુ શંકાઓ ઊઠશે. પણ તે બધીનો નિર્ણય તમારી મેળે તમે કરી શકશો.

वाचक : તમે કહેલું હું વિચારીશ. પણ એક સવાલ તો મને હમણાં જ ઊઠે છે. મુસલમાન હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા તે પહેલાંના હિંદુસ્તાનની તમે વાત કરી. પણ હવે તો મુસલમાનોની, પારસીની, ખ્રિસ્તીની એમ મોટી સંખ્યા છે. તે એક-પ્રજા હોય નહીં. હિંદુ-મુસલમાનને તો હાડવેર છે એમ કહેવાય છે. આપણી કહેવતો પણ તેવી જ છે. 'મિયાંને ને મહાદેવને ન બને.' હિંદુ પૂર્વમાં તો મુસલમાન પશ્ચિમમાં પૂજે. મુસલમાન હિંદુને બુતપરસ્ત – મૂર્તિના પૂજનાર – ગણી તેમનો તિરસ્કાર કરે. હિંદુ મૂર્તિપૂજક છે,

મુસલમાન મૂર્તિનું ખંડન કરનાર છે. હિંદુ ગાયને પૂજે, મુસલમાન તેને મારે. હિંદુ અહિંસક, મુસલમાન હિંસક. આમ ડગલે ડગલે વિરોધ છે તે ક્યાંથી મટે ને હિંદુસ્તાન ક્યાંથી એક થાય?

૧૦. હિંદુસ્તાનની દશા (ચાલુ)

હિંદુ-મુસલમાન

अधिपति : તમારો છેલ્લો સવાલ મહાગંભીર જાણાય છે. પણ તે વિચાર કરતાં સહેલો લાગશે. આ સવાલ ઊઠ્યો છે તેનું કારણ પણ રેલવે, વકીલ અને દાક્તર છે. વકીલ અને દાક્તરનો વિચાર તો આપણે હજી હવે કરવો પડશે; રેલવેનો કરી ગયા. આટલું ઉમેરું છું કે માણસને એવી રીતે પેદા કરેલ છે કે, તેણે પોતાના હાથપગથી બને તેટલું જ આવાગમન વગેરે કરવું. જો આપણે રેલવે સાધનોથી દોડધામ ન જ કરીએ તો આપણને બહુ ગૂંચવાડાભરેલા સવાલો ન આવી પડે. આપણે હાથે કરીને દુ:ખ ઓઢી લઈએ છીએ. માણસની હદ ખુદાએ તેના શરીરના ઘાટથી જ બાંધી, તો માણસે તે ઘાટની હદ ઓળંગવાના ઉપાય શોધી કાઢ્યા. માણસને અક્કલ એવા કારણસર આપી કે, તેથી તે ખુદાને પિછાને; માણસે અક્કલનો ઉપયોગ ખુદાને ભૂલવામાં કર્યો. મારાથી મારી કુદરતી હદ મુજબ મારી આસપાસ વસતા માણસોની સેવા થઈ શકે; તો મેં ઝટ લઈને મારી મગરૂરીમાં શોધી કાઢ્યું કે મારે તો આખી દુનિયાની સેવા મારા શરીર વતી કરવી. આમ કરવા જતાં ઘણા ધર્મના ને પ્રકારના માણસો સાથે આવે. તે બોજો માણસજાત ઉપાડી શકે જ નહીં એટલે પછી અકળાય. આ વિચાર પ્રમાણે તમે અરજી લેશો કે રેલવે એ ખરેખરું તોફાની સાધન છે. માણસ રેલવેનો ઉપયોગ કરી ખુદાને ભૂલેલ છે.

वाचक : પણ હું તો હવે મારા ઉઠાવેલા સવાલનો જવાબ સાંભળવા અધીરો બની રહ્યો છું. મુસલમાન દાખલ થવાથી એક-પ્રજા રહી કે ગઈ ?

अधिपति : હિંદુસ્તાનમાં ગમે તે ધર્મના માણસો રહી શકે છે તેથી કંઈ તે

એક-પ્રજા મટનાર નથી. નવા માણસો દાખલ થાય તે પ્રજાભંગ નથી કરી શકતા; તેઓ પ્રજામાં ભળી જાય છે. એમ થાય ત્યારે જ અમુક મુલક એક-પ્રજા ગણાય. તે મુલકમાં બીજા માણસોનો સમાસ કરવાનો ગુણ હોવો જોઈએ. તેવું હિંદુસ્તાનમાં હતું અને છે. બાકી ખરું જોતાં, જેટલા માણસ તેટલા ધર્મ છે એમ ગણી શકાય. એક-પ્રજા થઈ રહેનાર માણસો એકબીજાના ધર્મની વચમાં પડતા જ નથી; જો પડે તો સમજવું કે તેઓ એક-પ્રજા થવાને લાયક નથી. હિંદુ જો એમ માને કે આખું હિંદુસ્તાન હિંદુથી જ ભરેલું હોય તો તે સ્વપ્નું છે. મુસલમાન એમ માને કે તેમાં માત્ર મુસલમાન જ વસે તો તે પણ સ્વપ્ન સમજવું. છતાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, જેઓ તે દેશને મુલક કરી વસ્યા છે તેઓ એકદેશી, એકમુલકી છે; તે મુલકી ભાઈ છે, અને તેમણે એકબીજાના સ્વાર્થને ખાતર પણ એક થઈ રહેવું પડશે.

દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં એક-પ્રજાનો અર્થ એક-ધર્મ એમ થયો નથી, હિંદુસ્તાનમાં હતો નહીં.

वाचक : પણ હાડવેરનું શું?

अधिपति : 'હાડવેર' એ બંનેના દુશ્મને શોધેલું વચન છે. જ્યારે હિંદુ-મુસલમાન લડતા ત્યારે તેવી વાતો પણ કરતા. લડતા તો ક્યારના બંધ થયા છીએ. પછી હાડવેર શાનાં? વળી એટલું યાદ રાખજો કે અંગ્રેજ આવ્યા પછી આપણે લડતા બંધ થયા છીએ એવું કંઈ નથી. હિંદુઓ મુસલમાન રાજાઓની નીચે, અને મુસલમાનો હિંદુ રાજાઓ નીચે રહેતા આવ્યા છે. બંને જણને પાછળથી માલૂમ પડ્યું કે લડાઈ કરવાથી કોઈને ફાયદો નથી. લડાઈથી એકબીજા પોતાનો ધર્મ નહીં છોડે, તેમ એકબીજા પોતાની હઠ પણ નહીં મૂકે. તેથી બંનેએ સંપીને રહેવાનો ઠરાવ કર્યો. કજિયા તો પાછા અંગ્રેજે શરૂ કરાવ્યા.

'મિયાંને ને મહાદેવને બને નહીં' એ કહેવત પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવી. કેટલીક કહેવતો રહી જાય છે તે નુકસાન કર્યા જ કરે છે. આપણે કહેવતની ધૂનમાં એટલું પણ યાદ નથી કરતા કે ઘણા હિંદુ તથા મુસલમાનના બાપદાદા

એક જ હતા; આપણામાં એક જ લોહી છે. શું ધર્મ બદલ્યો એટલે દુશ્મન થઈ ગયા? શું બંનેનો ખુદા તે જુદો છે? ધર્મ તે તો એક જ જગ્યાએ પહોંચવાના જુદા જુદા રસ્તા છે. આપણે બંને નોખા માર્ગ લઈએ તેમાં થયું શું? તેમાં દુ:ખ શું?

વળી એવી કહેવતો શૈવો-વૈષ્ણવોમાં પણ રહેલી છે; તેથી કોઈ એમ નહીં કહે કે તેઓ એક-પ્રજા નથી. વેદધર્મી અને જૈન વચ્ચે બહુ તફાવત મનાય છે, છતાં તેથી તે બે જુદી પ્રજા નથી થતા. આપણે ગુલામ બની ગયા છીએ તેથી જ આપણા કજિયા ત્રીજે ઠેકાણે લઈ જઈએ છીએ.

જેમ મુસલમાન મૂર્તિનું ખંડન કરનાર છે તેમ હિંદુમાં પણ એવી શાખા જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ ખરું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમ આપણે સમજીશું કે, આપણને પસંદ ન પડે એવો ધર્મ સામેનો માણસ પાળતો હોય તોપણ આપણે તેની સામે વેરભાવ ન રાખવો ઘટે; આપણે તેની સામે જબરદસ્તી ન કરીએ.

वाचक: હવે ગૌરક્ષા વિશે તમારા વિચાર કહો.

अधिपति: હું પોતે ગાયને પૂજું છું, એટલે કે માન આપું છું. ગાય એ હિંદુસ્તાનની રક્ષા કરનારી છે, કેમ કે તેની પ્રજા ઉપર હિંદુસ્તાન, જે ખેતીનો મુલક છે, તેનો આધાર છે. સેંકડો રીતે ગાય એ ઉપયોગી પ્રાણી છે. તે ઉપયોગી પ્રાણી છે તે તો મુસલમાન ભાઈ પણ કબૂલ કરશે.

પણ જેમ હું ગાયને પૂજું છું તેમ હું માણસને પણ પૂજું છું. જેમ ગાય ઉપયોગી છે તેમ માણસ પણ – પછી તે મુસલમાન હોય કે હિંદુ હોય – ઉપયોગી છે. ત્યારે શું ગાયને બચાવવા હું મુસલમાનની સાથે લડીશ? હું તેને મારીશ? આમ કરવા જતાં હું મુસલમાનનો તેમ જ ગાયનો દુશ્મન બનીશ. એટલે મારા વિચાર પ્રમાણે તો હું કહું છું કે, ગાયની રક્ષા કરવાનો ઉપાય એક જ છે, કે મારે મારા મુસલમાન ભાઈની પાસે હાથ જોડવા ને તેને દેશની ખાતર ગાયને ઉગારવા સમજાવવું. જો તે ન સમજે તો મારે ગાયને જતી કરવી, કેમ કે તે મારા અખત્યારની વાત નથી. મને જો ગાયની ઉપર અત્યંત દયા આવતી હોય તો મારે મારો પ્રાણ દેવો પણ કંઈ મુસલમાનનો પ્રાણ

લેવો નહીં. આ ધાર્મિક કાયદો છે એમ હું તો માનું છું.

'હા'ને અને 'ના'ને હંમેશાં વેર છે. જો હું વાદ કરું તો મુસલમાન પણ વાદ કરશે. જો હું ટેડો બનીશ તો તે પણ ટેડો થશે. જો હું વેંત નમીશ તો તે હાથ નમશે; ને કદાચ નહીં નમે તો કંઈ હું નમ્યો તે ખોટું કર્યું નહીં કહેવાય. જ્યારે આપણે હઠ કરી ત્યારે ગાયનો વધ વધ્યો. મારો અભિપ્રાય છે કે ગૌરક્ષાપ્રચારિણી સભા તે ગૌવધપ્રચારિણી સભા ગણાવી જોઈએ. તેવી સભા છે એ આપણને નામોશી પહોંચાડે છે. જ્યારે ગાયની રક્ષા કરતાં ભૂલ્યા ત્યારે તેવી સભાની જરૂર પડી હશે.

મારો ભાઈ ગાયને મારવા દોડે તો મારે તેનું શું કરવું? તેને મારે મારવો કે પગે પડવું? જો તેને પગે પડવું એમ તમે કહેશો તો મુસલમાન ભાઈને પણ પગે પડવું.

ગાયને દુ:ખ દઈને ગાયનો વધ હિંદુ કરે છે, તેને કોણ છોડવે છે? ગાયની પ્રજાને જે પરોણા હિંદુ મારે છે તે હિંદુને કોણ સમજાવે છે? તેથી એક-પ્રજા થતાં આપણે અટક્યા નથી.

છેવટમાં, હિંદુ અહિંસક અને મુસલમાન હિંસક છે એ ખરું હોય તો અહિંસકનો શો ધર્મ છે ? અહિંસકે કંઈ માણસની હિંસા કરવી એમ લખ્યું નથી. અહિંસકને તો સીધો રસ્તો છે. તેણે એકને બચાવવા બીજાની હિંસા કરવાની જ નથી. તેને તો માત્ર પાયનમન કરવાનું રહ્યું છે. તેમાં તેનો પુરુષાર્થ છે.

પણ શું હિંદુમાત્ર અહિંસક છે? મૂળ વિચારતાં કોઈ અહિંસક નથી, કેમ કે જીવની હાનિ તો આપણે કરીએ છીએ. પણ તેમાંથી છૂટવા માગીએ છીએ, તેથી અહિંસક. સાધારણ વિચાર કરતાં જોઈએ છીએ કે, ઘણા હિંદુ માંસાહારી છે એટલે તે અહિંસક ન ગણાય. તાણીતોડીને જુદો અર્થ કરવો હોય તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી. જ્યારે આમ છે ત્યારે એક હિંસક અને બીજા અહિંસક છે તેથી ન બને, એ વાત તદ્દન ખિલાફ છે.

આવા વિચારો સ્વાર્થી ધર્મશિક્ષક, શાસ્ત્રીઓ-મુલ્લાંઓએ આપ્યા છે; ને અધૂરું હતું તે પૂરું અંગ્રેજોએ કર્યું છે. તેઓને ઈતિહાસો લખવાની ટેવ રહી;

દરેક જાતિના રીતરિવાજો જાણવાનો ડોળ રહ્યો. ઈશ્વરે મન નાનકડું બનાવ્યું છતાં તેઓ ઈશ્વરી દાવો કરતા ચાલ્યા છે, ને કંઈ કંઈ અખતરા કરે છે. પોતાનો ઢોલ પોતે વગાડે છે, ને આપણાં મન ઉપર તેની ખાતરી બેસાડે છે. આપણે ભોળપણમાં તે બધું માનીએ છીએ.

જેઓ આડું નથી જોવા માગતા તેઓ જોઈ શકે છે કે, કુરાનેશરીફમાં એવાં સેંકડો વચનો છે કે, જે હિંદુને માન્ય હોય; ભગવદ્‌ગીતામાં એવું લખેલું છે કે તેની સામે મુસલમાનને કંઈ જ કહેવાપણું ન રહે. કુરાનેશરીફમાં કેટલુંક મારાથી ન સમજાય અથવા મને પસંદ ન આવે તેથી શું મારે તેને માનનારનો તિરસ્કાર કરવો ? કજિયો બે માણસથી જ થાય.

મારે કજિયો નહીં જ કરવો હોય તો મુસલમાન શું કરે ? અને મુસલમાનને નહીં કરવો હોય તો હું શું કરવાનો હતો? હવામાં હાથ ઉગામનારનો હાથ ખડી જાય છે. સહુ પોતપોતાના ધર્મનું સ્વરૂપ સમજી તેને વળગી રહે છે ને શાસ્ત્રી-મુલ્લાંને વચમાં ન પડવા દે તો કજિયાનું મોં કાળું રહેવાનું.

वाचक : અંગ્રેજો બંને કોમને બનવા દેશે ખરા ?

अधिपति : આ સવાલ બીકણ માણસનો છે. એ સવાલ આપણી હલકાઈ બતાવે છે. બે ભાઈને બનાડવું હોય તો તેમાં કોણ ભંગ પાડી શકે છે ? જો તેઓ વચ્ચે ત્રીજો માણસ તકરાર કરાવી શકે તો તે ભાઈઓને આપણે કાચા હૈયાના કહીશું. તેમ જ જો આપણે – હિંદુ-મુસલમાન – કાચા હૈયાના હોઈશું તો તેમાં અંગ્રેજનો વાંક કાઢવાનો નહીં રહે. કાચો ઘડો એક કાંકરેથી નહીં તો બીજેથી ફૂટશે. તેને બચાવવાનો રસ્તો ઘડાને કાંકરાથી દૂર રાખવો એ નથી, પણ તેને પાકો કરવો કે જેથી કાંકરાનો ભય જ ન રહે. તેમ જ આપણે પાકા હૈયાના થવાનું છે. વળી બેમાંથી એક પાકા હૈયાના હોઈશું તો ત્રીજો ફાવી શકે તેમ નથી. આ કામ હિંદુથી સહેલમાં બની શકે તેમ છે. તેમની સંખ્યા મોટી છે; તેઓ વધારે ભણેલા છે એમ તેઓ માને છે; તો પછી તેઓ પાકું હૈયું રાખી શકે છે.

બંને કોમ વચ્ચે અવિશ્વાસ છે. તેથી મુસલમાન લૉર્ડ મોર્લેની પાસેથી

અમુક હક માગે છે. આમાં હિંદુ શું કામ સામે થાય ? જો હિંદુ સામે ન થાય તો અંગ્રેજ ચમકે, મુસલમાન ધીરે ધીરે વિશ્વાસ કરે અને ભાઈચારો વધે. આપણી તકરાર તેઓની પાસે લઈ જતાં આપણે શરમાવું જોઈએ. હિંદુ આમ કરતાં કંઈ ખોવાના નથી; એ તમે તમારી મેળે હિસાબ કરી શકશો. જે માણસ બીજાની પર વિશ્વાસ બેસાડી શક્યો છે, તેણે આજ લગી કશું ખોયું નથી.

હું એમ કહેવા નથી માગતો કે હિંદુ-મુસલમાન કોઈ દહાડો લડશે જ નહીં. બે ભાઈ ભેળા રહે ત્યારે તકરાર થાય છે. કોઈ વેળા આપણાં માથાં ફૂટશે. તેમ થવાની જરૂર હોય નહીં, પણ બધા માણસો સરખી મતિના નથી હોઈ શકતા. એકબીજા આવેશમાં આવે ત્યારે ઘણી વાર સાહસકામ કરે છે. તે આપણે સહન કરવાં પડશે. પણ આપણે તેવી તકરાર પણ મોટી વકીલાત ડહોળીને અંગ્રેજોની અદાલતમાં નહીં લઈ જઈએ. બે જણ લડ્યા, બંનેનાં કે એકનાં માથાં ફૂટ્યાં પછી તેમાં ત્રીજો માણસ શો ન્યાય કરનાર હતો? લડશે તે ઘવાશે પણ ખરા. શરીરેશરીર અફળાય ત્યારે તેની નિશાની રહે જ. તેમાં ન્યાય શો હોઈ શકે ?

૧૧. હિંદુસ્તાનની દશા (ચાલુ)

વકીલ

वाचक: તમે તો કહો છો કે બે જણ વઢે ત્યારે તેનો ન્યાય પણ ન કરાવવો. આ તો તમે અજબ વાત કાઢી.

अधिपति: અજબ કહો કે બીજું વિશેષણ આપો, પણ તે વાત ખરી છે. અને તમારી શંકા તે આપણને વકીલ-દાક્તરની ઓળખાણ કરાવે છે. મારો મત એવો છે કે વકીલે હિંદુસ્તાનને ગુલામી અપાવી છે, અને તેઓએ હિંદુ-મુસલમાનના કજિયા વધાર્યા છે; તેઓએ અંગ્રેજી સત્તા વધારી છે.

वाचक: આવાં તહોમતો મૂકવાં સહેલાં છે; પણ સાબિત કરતાં મુશ્કેલી પડશે. વકીલ વિના કોણ આપણને સ્વતંત્રતાનો માર્ગ બતાવત ? તેઓ

વિના ગરીબનો બચાવ કોણ કરત? તેઓ વિના દાદ કોણ અપાવત? જુઓ; મરહૂમ મનમોહન ઘોષે કેટલાને બચાવ્યા? પોતે તેમાંથી એક પેની સરખી નહીં લીધેલી. કૉંગ્રેસ કે જેનાં તમે જ વખાણ કરી ગયા તે વકીલોથી નભે છે ને તેઓની મહેનતથી તેમાં કામ થાય છે. આ વર્ગને તમે વખોડો એ તો ન્યાયનો અન્યાય કર્યા બરોબર છે. એ તો તમારે હાથ છાપું આવ્યું એટલે તમે ગમે તેમ બોલવાની છૂટ લીધા જેવું જણાય છે.

अधिपति : તમે માનો છો તેમ એક વેળા હું પણ માનતો. વકીલોએ કોઈ દહાડો કંઈ જ સારું નથી કર્યું એમ મારે તમને નથી બતાવવું. મિ. મનમોહન ઘોષને હું માન આપું છું. તેમણે ગરીબોને મદદ કરેલી એ વાત બરોબર છે. કૉંગ્રેસમાં વકીલોએ કંઈક કર્યું તે પણ માની શકાય. વકીલો પણ માણસ છે, અને માણસજાતમાં કંઈક સારું તો રહેલું જ છે. ઘણાખરા દાખલા જે વકીલોની સારમાણસાઈના જોવામાં આવે છે તે, તેઓ વકીલ છે એ ભૂલી ગયેલા છે, ત્યારે બનેલા છે. મારે તો તમને એટલું જ બતાવવાનું છે કે તેઓનો ધંધો તેઓને અનીતિ શીખવનારો છે. તેઓ બૂરી લાલચમાં પડે છે; તેમાંથી ઊગરનાર થોડા જ છે.

હિંદુ અને મુસલમાન લડ્યા છે. તેઓને ત્રાહિત માણસ કહેશે કે હવે ભૂલી જાઓ; બેઉનો વાંક હશે; એકબીજા સંપીને રહેજો. તેઓ વકીલની પાસે ગયા. વકીલની ફરજ થઈ પડી કે, તેણે તો અસીલનો પક્ષ ખેંચવો. અસીલ ધારતો ન હોય તેવી દલીલો અસીલના પક્ષની તેણે શોધવી એ તેનું કામ છે. જો એમ ન કરે તો તેણે પોતાના ધંધાને લાંછન લગાડ્યું ગણાય. એટલે વકીલ તો ઘણે ભાગે લડત આગળ વધારવાની સલાહ આપશે.

વળી માણસો વકીલ થાય છે તે કંઈ પરદુ:ખ ભાંગવાને સારુ નહીં, પણ પૈસા પેદા કરવાને. તે એક કમાણીનો રસ્તો છે. ત્યારે વકીલનો સ્વાર્થ કજિયા વધારવામાં રહેલો છે. મારી જાણની વાત છે કે વકીલો પોતે જ્યારે કજિયા થાય ત્યારે રાજી થાય છે. મુખત્યારો તે પણ વકીલની જાત છે. નહીં હોય ત્યાંથી તેઓ કજિયા ઊભા કરશે. તેઓના દલાલો હોય છે તે જળોની માફક ગરીબ માણસોને વળગે છે ને તેઓનું લોહી ચૂસી લે છે. એ ધંધો જ

એવા પ્રકારનો રહ્યો છે કે તેમાં માણસોને કંકાસનું ઉત્તેજન મળે જ. વકીલો એ નવરા માણસો છે. આળસુ માણસો એ એશઆરામ ભોગવવાને ખાતર વકીલ બને છે. આ ખરી હકીકત છે. બીજી દલીલો અપાય તે બહાનાં છે. વકીલાત એ ભારે આબરૂદાર ધંધો છે એમ શોધી કાઢનારા વકીલ જ છે. કાયદા તેઓ ઘડે છે, તેનાં વખાણ પણ તેઓ જ કરે છે. માણસોની પાસેથી શું દામ લેવું એ પણ તેઓ જ મુકરર કરે છે, ને માણસોની ઉપર દાબ બેસાડવા આડંબર એવો કરે છે કે જાણે તેઓ કોઈ આકાશમાંથી ઊતરી આવેલા દેવતાઈ પુરુષ ન હોય !

મજૂરના કરતાં તેઓ શા સારુ વધારે દહાડિયું માગે છે ? તેઓની હાજતો મજૂર કરતાં વધારે શા સારુ છે? મજૂર કરતાં તેઓએ દેશનું શું વધારે ભલું કર્યું છે? ભલું કરનારને કંઈ વધારે પૈસા લેવાનો હક છે ખરો? જો પૈસાની ખાતર તેમણે કર્યું તો પછી તે ભલું કેમ ગણાયું? આ તો તે ધંધાનો જે ગુણ છે એ તમને હું કહી ગયો. પણ તે તો અલગ વાત રહી છે.

વકીલોથી કેટલાંક હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેનાં હુલ્લડ થયાં છે એ જેમણે અનુભવ લીધો છે તે જાણતા હશે. તેથી કેટલાંક કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં. તેઓનાથી ભાઈઓ વચ્ચે ઝેર દાખલ થયાં છે. કેટલાંક રજવાડાં વકીલોની જાળમાં ફસાઈ જઈ કરજદાર થઈ પડ્યાં છે. ઘણા ગરાસિયા તે વકીલોના કારસ્તાનથી લૂંટાઈ ગયા છે. આવા દાખલા ઘણા આપી શકાય છે.

પણ વધારેમાં વધારે નુકસાન તેઓને હાથે એ થયું છે કે, અંગ્રેજી ધૂંસરી આપણા ગળામાં સજ્જડ પેસી ગઈ છે. તમે વિચારો. તમને લાગે છે કે અંગ્રેજી અદાલતો ન હોત તો અંગ્રેજો રાજ્ય ચલાવી શકત ? અદાલતો એ કંઈ લોકોના સ્વાર્થને સારુ નથી. જેને પોતાની સત્તા નિભાવવી છે તે અદાલતની વાટે લોકોને વશ કરે છે. લોકો પોતે લડી લે તેમાં ત્રીજો માણસ પોતાની સત્તા નથી બેસાડી શકતો. ખરેખર, જ્યારે માણસો પોતાને હાથે મારામારી કરીને અથવા તો સગાંને પંચ નીમીને લડી લેતા ત્યારે મરદ રહેતા. અદાલતો આવી ત્યારે બાયલા બન્યા. એકબીજાએ લડી મરવું તે જંગલી ગણાતું. હવે ત્રીજો માણસ મારો કજિયો પતાવે ત્યારે ઓછું જંગલીપણું

છે? કોઈ કહી શકશે કે જ્યારે ત્રીજો માણસ ઠરાવ આપે ત્યારે તે ખરો જ હોય છે? કોણ ખરું છે એ બંને પક્ષકાર જાણે છે. આપણે ભોળપણમાં માની લઈએ છીએ કે ત્રીજો માણસ આપણા પૈસા લઈ જઈ આપણો ઈન્સાફ કરે છે.

તે વાત અલગ રાખીએ. હકીકત તો આટલી જ બતાવવાની છે કે અંગ્રેજોએ અદાલતોની મારફતે આપણી ઉપર દાબ બેસાડ્યો છે, ને તે અદાલતો આપણે વકીલ ન થઈએ તો ચાલી જ ન શકે. અંગ્રેજો જ જડજ હોત, અંગ્રેજો જ વકીલ હોત, અંગ્રેજો જ સિપાઈ હોત તો અંગ્રેજો માત્ર અંગ્રેજો ઉપર જ રાજ્ય કરત. હિંદી જડજ અને હિંદી વકીલ વિના ન જ ચાલી શક્યું. વકીલો કેમ થયા, તેઓએ કેવી ધાલાવેલી કરેલી એ બધું જો તમે સમજી શકો તો મારા જેટલો જ તિરસ્કાર તમને એ ધંધા તરફ છૂટશે. અંગ્રેજી સત્તાની એક મુખ્ય ચાવી તેઓની અદાલત છે ને અદાલતની ચાવી વકીલો છે. જો વકીલો વકીલાત છોડી દે ને તે ધંધો વેશ્યાના જેવો નીચ ગણાય તો અંગ્રેજી રાજ્ય એક દિવસમાં પડી ભાંગે. વકીલોએ હિંદી પ્રજાની ઉપર આરોપ મુકાવ્યો છે કે, આપણને કજિયા વહાલા છે ને આપણે કોરટ-દરબારરૂપી પાણીનાં માછલાં છીએ.

વકીલને વિશે જે શબ્દો હું વાપરું છું તે જ શબ્દો જડજોને લાગુ પડે છે. તે બંને મસિયાઈ ભાઈ છે, ને એકબીજાને જોર આપનારા છે.

૧૨. હિંદુસ્તાનની દશા (ચાલુ)

દાક્તર

वाचक : વકીલનું તો સમજાય છે. તેઓએ સારું કર્યું છે તે માત્ર અનાયાસે, એમ પ્રતીતિ આવે છે. બાકી તેઓનો ધંધો જોતાં તો તે કનિષ્ઠ જ છે. પણ દાક્તરને પણ તમે તો સાથે ઘસડો છો. એ કેમ હશે ?

अधिपति : હું જે વિચારો તમારી આગળ રજૂ કરું છું તે અત્યારે તો મારા પોતાના છે. પણ તે કંઈ મેં જ કરેલા છે એમ નથી. પશ્ચિમના સુધારકો પોતે

મારા કરતાં વધારે સખત શબ્દોમાં લખી ગયા છે. તેઓએ વકીલ-દાક્તરોને બહુ વખોડ્યા છે. તેમાંના એક લેખકે એક ઝેરી ઝાડ બનાવ્યું છે. તેની ડાળ વકીલ-દાક્તર વગેરે નકામા ધંધાદારીઓની કરી છે અને તે ઝાડના થડની ઉપર નીતિધર્મ રૂપ કુહાડી ઉગામી છે. અનીતિને તે બધા ધંધાનું મૂળ રૂપ આપ્યું છે. એટલે તમે સમજશો કે, હું તમારી આગળ મારા ખીસામાંથી કાઢેલા નવા વિચાર નથી મૂકતો, પણ બીજાનો તેમ જ મારો અનુભવ રજૂ કરું છું.

દાક્તરના વિશે જેમ તમને હજુ મોહ છે તેમ મને પણ હતો. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે મેં પોતે દાક્તર થવાનો ઈરાદો રાખેલો, અને દાક્તર થઈ મારે કોમની સેવા કરવી એમ ધાર્યું હતું. હવે તે મોહ ગયો છે. આપણામાં વૈદ્યનો ધંધો સારા ધંધામાં ગણાયો જ નથી, એનું હવે મને ભાન આવ્યું છે, ને હું તે વિચારની કિંમત પારખી શકું છું.

અંગ્રેજોએ દાક્તરી વિદ્યાથી પણ આપણી ઉપર કાબૂ બેસાડ્યો છે. દાક્તરોના દંભની પણ ખામી નથી. મોગલ બાદશાહને ભમાવનાર તે અંગ્રેજી તબીબ હતો. તેણે તેના ઘરમાં કંઈ માંદગી મટાડી એટલે તેને સિરપાવ મળ્યો. અમીરની પાસે પહોંચી જનાર તે પણ દાક્તર છે.

દાક્તરે આપણને હલમલાવી નાખ્યા છે. દાક્તરોના કરતાં ઊંટવૈદ્ય ભલા એમ કહેવાનું મને મન થઈ જાય છે. આપણે વિચારીએ.

દાક્તરોનું કામ માત્ર શરીર સંભાળવાનું છે. વળી શરીર સંભાળવાનું છે એમ પણ નથી. તેઓનું કામ શરીરમાં રોગ થાય તે દૂર કરવાનું છે. રોગ કેમ થાય છે?

આપણી જ ગફલતથી. હું બહુ જમું, મને અજીર્ણ થાય, હું દાક્તર પાસે જાઉં, તે મને ગોળી આપે. હું સાજો થાઉં, પાછો ખૂબ ખાઉં ને પાછો ગોળી લઉં. આમાં બન્યું છે તે આ છે. જો હું ગોળી ન લેત, તો અજીર્ણની સજા ભોગવત અને ફરી પાછો હદ ઉપરાંત ન જમત. દાક્તર વચમાં આવ્યો ને તેણે મને હદ ઉપરાંત ખાવામાં મદદ કરી. તેથી મને શરીરે આરામ તો થયો, પણ મારું મન નબળું થયું. આમ ચાલતાં છેવટે મારી સ્થિતિ એવી થાય કે

મારા મનની ઉપર હું જરાયે કાબૂ ન રાખી શકું.

મેં વિષય કર્યો. હું માંદો પડ્યો, મને દાક્તરે દવા આપી, હું સાજો થયો. હું ફરી વિષય નહીં કરું? કરીશ જ. જો દાક્તર વચ્ચે ન આવત તો કુદરત પોતાનું કામ કરત, મારું મન દૃઢ થાત, ને હું અંતે નિર્વિષયી થઈ સુખી થાત.

ઈસ્પિતાલો એ પાપની જડ છે. તેનાથી માણસો શરીરનું જતન ઓછું કરે છે અને અનીતિ વધારે કરે છે.

યુરોપી દાક્તરો હદ વાળે છે. તેઓ માત્ર શરીરના જ ખોટા જતનને ખાતર લાખો જીવોને દર વરસે મારે છે, જીવતા જીવ ઉપર અખતરા કરે છે. આવું એક પણ ધર્મને કબૂલ નથી. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી બધા કહે છે કે માણસના શરીરને સારુ આટલા જીવો મારવાની જરૂર નથી. દાક્તરો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ કરે છે. તેઓની ઘણીખરી દવામાં ચરબી અથવા દારૂ હોય છે. આ બંનેમાંથી એક પણ વસ્તુ હિંદુ-મુસલમાનને ખપે તેવી નથી. આપણે સુધરેલાનો ડોળ કરી, બધાઓને વહેમી ગણી સ્વચ્છંદે ગમે તેમ કર્યા કરીએ તે જુદી વાત છે. પણ દાક્તરો ઉપર પ્રમાણે કરે છે એ ચોખ્ખી ને સીધી વાત છે.

આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે નમાલા અને નામર્દ બનીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં આપણે લોકસેવા કરવાને લાયક નથી રહેતા અને આપણે શરીરહીન તથા બુદ્ધિહીન થતા જઈએ છીએ. અંગ્રેજી કે યુરોપી દાક્તરી શીખવી તે માત્ર ગુલામીની ગાંઠ મજબૂત કરવાને ખાતર છે.

આપણે દાક્તર કેમ થઈએ છીએ એ પણ વિચારવાનું છે. તેનું ખરું કારણ તો આબરૂદાર અને પૈસો કમાવાનો ધંધો કરવાનું છે; પરોપકારની વાત નથી. તે ધંધામાં પરોપકાર નથી એ તો હું બતાવી ગયો. તેથી લોકોને નુકસાન છે. દાક્તરો માત્ર આડંબરથી લોકોની પાસેથી મોટી ફી લે છે, અને તેઓની દવા જે એક પાઈની કિંમતની હોય છે તેના તેઓ રૂપિયા લે છે. આમ વિશ્વાસમાં ને સારા થવાની આશામાં લોકો ઠગાય છે. આવું જ છે ત્યારે ભલાઈનો ડોળ ઘાલનાર દાક્તરો કરતાં દેખીતા ઠગવૈદ સારા ગણાય.

૧૩. ખરો સુધારો શું ?

वाचक : તમે રેલવેને બાતલ કરી, વકીલને વખોડ્યા, દાક્તરને દબાવી દીધા, સંચાકામ માત્ર તમે નુકસાનકારક ગણશો એમ હું જોઈ શકું છું. હવે સુધારો તે કોને કહેવો ?

अधिपति : એ સવાલનો જવાબ મુશ્કેલ નથી. હું માનું છું કે જે સુધારો હિંદુસ્તાને બતાવ્યો છે તેને દુનિયામાં કંઈ જ પહોંચી શકે તેમ નથી. જે બીજ આપણા વડવાઓએ રોપ્યાં છે તેની બરોબરી કરી શકે તેવું કંઈ જોવામાં આવ્યું નથી. રોમ ધૂળધાણી થઈ ગયું, ગ્રીસનું નામ જ રહ્યું, ફિરયાની (ઈજિપ્તની) બાદશાહી ચાલી ગઈ, જાપાન પશ્ચિમના પંજામાં આવ્યું. ચીનનું કંઈ કહેવાય નહીં. પણ પડ્યું આખડ્યું તોપણ હિંદુસ્તાન હજુ તો તળિયે મજબૂત છે.

જે રોમ અને ગ્રીસ પડ્યાં છે તેનાં પુસ્તકોમાંથી યુરોપના લોકો શીખે છે.

તેઓની ભૂલો પોતે નહીં કરે એવું ગુમાન કરે છે. આવી તેઓની કંગાલ સ્થિતિ છે, ત્યારે હિંદ અચલિત છે. એ જ તેનું ભૂષણ છે. હિંદની સામે આરોપ છે કે તે એવું જંગલી, એવું અજ્ઞાન છે કે તેની પાસે કંઈ ફેરફાર કરાવી શકાતા જ નથી. આ આરોપ એ આપણો ગુણ છે, દોષ નથી. અનુભવે જે આપણને ઠીક લાગ્યું છે તે આપણે કેમ ફેરવીશું? ઘણા અક્કલ દેનારા આવજા કર્યા કરે છે, ત્યારે હિંદ અડગ રહે છે. આ તેની ખૂબી છે, આ તેનું લંગર છે.

સુધારો એ વર્તન છે કે જેથી માણસ પોતાની ફરજ બજાવે. ફરજ બજાવવી તે નીતિ પાળવી એ છે. નીતિ પાળવી એ આપણાં મનને તથા આપણી ઈંદ્રિયોને વશ રાખવી એ છે. એમ કરતાં આપણે આપણને ઓળખીએ છીએ. આ જ 'સુ' એટલે સારો ધારો છે. તેથી જે વિરુદ્ધ તે કુધારો છે.

ઘણા અંગ્રેજી લેખકો લખી ગયા છે કે, ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને કંઈ જ શીખવાનું નથી રહેતું.

આ વાત બરોબર છે. આપણે જોયું કે માણસની વૃત્તિઓ ચંચળ છે. તેનું મન ફાંફાં માર્યા કરે છે. તેના શરીરને જેમ વધારે આપીએ તેમ વધારે માગે છે. વધારે લઈને પણ સુખી નથી થતું. ભોગ ભોગવતાં ભોગની ઈચ્છા વધતી જાય છે. તેથી પૂર્વજોએ હદ બાધી. ઘણા વિચારો કરીને જોયું કે સુખદુ:ખ મનનાં કારણ છે. તવંગર તે તવંગરીના કારણથી સુખી નથી; ગરીબ તે ગરીબાઈના કારણથી દુ:ખી નથી. તવંગર દુ:ખી જોવામાં આવે છે, ગરીબ સુખી જોવામાં આવે છે. કરોડો તો ગરીબ જ રહેશે. આમ જોઈ તેઓએ ભોગની વાસના છોડાવી. હજારો વરસ પહેલાં જે હળ હતું તેથી આપણે ચલાવ્યું. હજારો વરસ પહેલાં જેવાં આપણાં ઝૂંપડાં હતાં તે આપણે કાયમ રાખ્યાં. હજારો વરસ પહેલાં જેવી આપણી કેળવણી હતી તે ચાલતી આવી. આપણે નાશકારક હરીફાઈ રાખી નહીં; સહુ સહુનો ધંધો કરતા રહ્યા. તેમાં તેઓએ દસ્તૂર મુજબ દામ લીધું. આપણને કંઈ સંચા વગેરે શોધતાં ન આવડે તેમ ન હતું; પણ આપણા પૂર્વજોએ જોયું કે સંચા વગેરેની જંજાળમાં માણસો પડશે તો પછી ગુલામ જ બનશે ને પોતાની નીતિ તજશે. તેઓએ વિચારપૂર્વક કહ્યું કે આપણે હાથેપગે જે બને તે જ કરવું. હાથપગ વાપરવામાં જ ખરું સુખ છે, તેમાં જ તંદુરસ્તી છે.

તેઓએ વિચાર્યું કે મોટાં શહેરો સ્થાપવાં તે નકામી ભાંજગડ છે. તેમાં લોકો સુખી નહીં થાય. તેમાં સોનેરી ટોળીઓ અને સફેદ ગલીઓ જાગશે, રાંક માણસો તવંગરોથી લૂંટાશે. તેથી તેઓએ નાનાં ગામડાંથી સંતોષ રાખ્યો.

તેઓએ જોયું કે રાજાઓ અને તેઓની તલવાર કરતાં નીતિબળ વધારે બળવાન છે. તેથી તેઓએ રાજાને નીતિવાન પુરુષો – ઋષિઓ અને ફકીરો – ના કરતાં ઊતરતા ગણ્યા.

આવું જે પ્રજાનું બંધારણ છે તે પ્રજા બીજાને શીખવવાને લાયક છે, તે બીજાની પાસેથી શીખવા લાયક નથી.

આ પ્રજામાં અદાલતો હતી, વકીલો હતા, તબીબો હતા. પણ તે બધાં રીતસર નિયમમાં હતાં. સહુ જાણતું હતું કે એ ધંધા કંઈ ભારે ન હતા. વળી વકીલો, તબીબો વગેરે લોકોમાં લૂંટ નહીં ચલાવતા; એ તો લોકોના આશ્રિત હતા. લોકોના ઉપરી થઈ ન રહેતા. ઈન્સાફ તો ઠીક ઠીક થતો. અદાલતે ન જવું એ લોકોની નેમ હતી. તેઓને ભમાવવાને સ્વાર્થી માણસો ન હતા. આટલો સડો પણ માત્ર રાજારજવાડાની આસપાસમાં જ હતો. આમ (સામાન્ય) પ્રજા તો તેથી નિરાળી રીતે પોતાના ખેતરનું ધણીપદું કરતી. તેઓની આગળ ખરું સ્વરાજ હતું.

અને જ્યાં ચાંડાળ સુધારો નથી પહોંચ્યો ત્યાં તેવું હિંદુસ્તાન હજુયે છે. તેને તમારા નવા ઢોંગોની વાત કરશો તે હસી કાઢશે. તેની ઉપર અંગ્રેજ રાજ્ય કરતા નથી, તમે રાજ્ય કરવાના નથી.

જે લોકોને નામે આપણે વાત કરીએ છીએ તેને આપણે ઓળખતા નથી, તેઓ આપણને નથી ઓળખતા. તમને અને જેને દેશદાઝ છે તેમને મારી સલાહ છે કે તમારે મુલકમાં – જ્યાં રેલની રેલ નથી ફરી વળી તેવા ભાગમાં – છ મહિના ફરવું ને પછી દેશની દાઝ લાવવી; પછી સ્વરાજની વાત કરવી.

હવે તમે જોયું કે ખરો સુધારો હું કઈ વસ્તુને કહું છું. ઉપર મેં જે ચિતાર આપ્યો છે તેવું હિંદુસ્તાન જ્યાં હોય ત્યાં જે માણસ ફેરફાર કરશે તેને દુશ્મન જાણવો. તે નર પાપી છે.

વાચક: તમે જે કહ્યું તેવું જ હિંદુસ્તાન હોય તો તો ઠીક. પણ જે દેશમાં હજારો બાળવિધવાઓ છે, જે દેશમાં બે વરસની બાળકીનાં લગ્ન થાય છે, જે દેશમાં બાર વર્ષે છોકરા-છોકરી ઘરસંસાર ચલાવે છે, જે દેશમાં સ્ત્રી એક કરતાં વધારે ભરથાર કરે છે, જે દેશમાં નિયોગનો ચાલ છે, જે દેશમાં ધર્મને નામે કુમારિકાઓ વેશ્યા બને છે, જે દેશમાં ધર્મને નામે પાડા-બકરાંઓનો વધ થાય છે તે દેશ પણ હિંદુસ્તાન છે. તોપણ તમે જે કહ્યું તે સુધારાનું લક્ષણ છે શું ?

અધિપતિ: તમે ભૂલ્યા છો. તમે જે ખામીઓ બતાવી તે ખામી છે. તેને

કોઈ સુધારો નથી કહેતું. તે ખામીઓ સુધારા છતાં રહેલી છે. તે દૂર કરવા હંમેશાં પ્રયત્ન થયા છે, ને થયા જ કરશે. આપણને જે નવો જુસ્સો આવ્યો છે તેને આપણે તે ખામીઓ દૂર કરવામાં વાપરી શકીએ છીએ.

મેં તમને જે આધુનિક સુધારાની નિશાની કહી તે તે સુધારાના હિમાયતી પોતે બતાવે છે. મેં જે હિંદનો સુધારો વર્ણવ્યો છે તે તેના હિમાયતી વર્ણવે છે.

કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સુધારા નીચે બધા માણસો સંપૂર્ણતા નથી પામ્યા. હિંદી સુધારાનું વલણ નીતિ દઢ કરવા તરફ છે, પશ્ચિમના સુધારાનું વલણ અનીતિ દઢ કરવા તરફ છે; તેથી તેને કુધારો કહ્યો. પશ્ચિમનો સુધારો નિરીશ્વરી છે, હિંદી સુધારો સેશ્વરી છે.

આમ સમજી, શ્રદ્ધા રાખી, હિંદના હિતેચ્છુઓએ હિંદી સુધારાને જેમ બાળક માને વળગી રહે તેમ વળગી રહેવું ઘટે છે.

૧૪. હિંદ કેમ છૂટે ?

वाचक : સુધારા વિશે તમારા વિચાર સમજ્યો. તમારા કહેવા ઉપર ધ્યાન દેવું પડશે. એકદમ બધું ગ્રહણ કરાય એમ તમે નહીં માનો. એવી આશા પણ નહીં રાખતા હો. તમારા આવા વિચાર પ્રમાણે હિંદને છૂટવાનો શો ઉપાય તમે ધારો છો?

अधिपति : મારા વિચાર એકદમ સહુ કબૂલ કરે એવું હું ધારતો જ નથી. તમારા જેવા માણસો જે મારા વિચાર જાણવા માગે તેને મારે જણાવવા એ જ મારું કર્તવ્ય છે. પછી તે વિચારો તેવાને પસંદ પડે કે નહીં તે તો કાળે કરીને જ જણાશે.

હિંદને છૂટવાના ઉપાય તો ખરું જોતાં આપણે જોઈ ગયા; છતાં તે બીજે રૂપે જોયા. હવે આપણે સ્વ-રૂપે તપાસીએ.

જે કારણથી દરદી માંદો પડ્યો હોય તે કારણ દૂર કરે તો દરદી સાજો થાય, એ જગતપ્રસિદ્ધ વાત છે. તેમ જ જે કારણથી હિંદ ગુલામીમાં આવ્યું તે

કારણ દૂર થાય તો તે બંધનમુક્ત થાય.

વાચક : હિંદનો સુધારો તમે ગણો છો તેમ સર્વોત્તમ છે, તો પછી તે કેમ ગુલામીમાં આવ્યું ?

અધિપતિ : સુધારો તો મેં કહ્યો તેવો જ છે, પણ એમ જોવામાં આવે છે કે બધા સુધારાની ઉપર આફતો આવ્યા કરે છે. જે સુધારો અચલિત છે તે છેવટે આફતને દૂર કરે છે. હિંદના બાળકમાં કચાશ હતી તેથી તે સુધારો ઘેરાયો. પણ ઘેરામાંથી છૂટવાની તેની તાકાત છે, એ તેનું ગૌરવ બતાવે છે.

વળી કંઈ આખું હિંદ તેમાં ઘેરાયેલું નથી. જેઓ પશ્ચિમની કેળવણી પામ્યાં છે ને તેના પાશમાં આવ્યાં છે તે જ ગુલામીમાં ઘેરાયાં છે. આપણે જગતને આપણા દમડીના માપથી માપીએ છીએ. જો આપણે ગુલામ હોઈએ તો આપણે જગતને તેવું ધારી લઈએ છીએ. આપણે કંગાલ દશા ભોગવીએ છીએ તેથી આખું હિંદુસ્તાન તેવું છે એમ માનીએ છીએ. હકીકતમાં તેવું કંઈ નથી. છતાં આપણી ગુલામી તે દેશની છે એમ માનવું એ વાસ્તવિક છે. પણ ઉપલી વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો આપણે સમજી શકીશું કે, આપણી પોતાની ગુલામી જાય તો હિંદુસ્તાનની ગુલામી ગઈ સમજવી. આમાં તમને સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા હવે મળી રહી છે. આપણી ઉપર આપણે રાજ્ય ભોગવીએ તે જ સ્વરાજ છે, અને એ સ્વરાજ આપણી હથેળીમાં છે.

તે સ્વરાજ સ્વપ્નવત્ ન માનશો. મનથી માનીને બેસી રહેવાનું એ સ્વરાજ નથી. એ તો એવું છે કે તમે ચાખ્યા પછી બીજાને તેનો સ્વાદ આપવા તરફ તમારી જિંદગી પર્યંત યત્ન કરશો. પણ મુખ્ય વાત જાણે જાણે સ્વરાજ ભોગવવાની છે. ડૂબતો બીજાને નહીં તારે, પણ તરતો તારશે. આપણે પોતે ગુલામ હોઈશું ને બીજાને છોડવાની વાત કરીશું તે બનવાજોગ નથી.

પણ આટલેથી બસ નથી. હજુ આપણે આગળ વિચારવું પડશે.

તમને હવે એટલું તો જાણાયું હશે કે અંગ્રેજને કાઢવા એવી નેમ આપણે રાખવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજ જો હિંદી થઈને રહે તો આપણે તેનો સમાસ કરી શકીએ છીએ. અંગ્રેજ જો પોતાના સુધારા સહિત રહેવા માગે તો તેની

જગ્યા હિંદમાં નથી. આવી દશા લાવવી તે આપણા હાથમાં છે.

वाचक: અંગ્રેજ હિંદી બને એ વાત તમે કરો છો તે ન બનવા જેવી છે.

अधिपति: એમ આપણે કહેવું તે તો અંગ્રેજ માણસ નથી એમ કહેવા બરોબર થયું. તેઓ આપણા જેવા થાય કે નહીં તેની આપણને પરવા પણ નથી રહેતી. આપણે આપણું ઘર સાફ કરીએ, પછી તેમાં રહેવા લાયક માણસ જ રહેશે; બીજા પોતાની મેળે ચાલ્યા જશે. આવો અનુભવ તો દરેક માણસને થયો હશે.

वाचक: આવું થયેલું તવારીખમાં તો નથી વાંચવામાં આવ્યું.

अधिपति: તવારીખમાં ન જોયું હોય તે ન બને એમ માનવું એ હીણપદ છે. જે વાત આપણી અક્કલમાં આવી શકે તે આપણે છેવટે અજમાવવી તો ઘટે જ છે.

દરેક દેશની સ્થિતિ એક હોતી નથી. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વિચિત્ર છે. હિંદુસ્તાનનું બળ અતુલિત છે. એટલે આપણે બીજી તવારીખની સાથે સંબંધ થોડો છે. મેં તમને બતાવ્યું કે જ્યારે બીજા સુધારા રગદોળાઈ ગયા ત્યારે હિંદી સુધારાને આંચ નથી આવી.

वाचक: મને આ બધી વાત ઠીક નથી લાગતી. આપણે અંગ્રેજને લડીને કાઢવા પડશે, એમાં શક થોડો જ લાગે છે. તેઓ જ્યાં સુધી મુલકમાં છે ત્યાં સુધી જંપ નથી વળવાનો. 'પરાધીન સપને સુખ નાહીં.' એવું જોવામાં આવે છે. તેઓ છે તેથી આપણે દૂબળા થતા જઈએ છીએ. આપણું તેજ જતું રહ્યું છે ને આપણા લોકો ગાભરા જેવા દીસે છે. તેઓ આપણા દેશ ઉપર કાળરૂપ છે. તે કાળને આપણે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરીને નસાડ્યે જ છૂટકો છે.

अधिपति: તમે મારું કહેવું બધું તમારા આવેશમાં ભૂલી ગયા છો. અંગ્રેજોને લાવ્યા આપણે અને તેઓ રહે છે આપણે લીધે. આપણે તેમનો સુધારો ગ્રહણ કર્યો છે તેથી તે રહી શકે છે, એ કેમ ભૂલો છો ? તેઓની ઉપર તમે તિરસ્કાર કરો છો તે તેઓના સુધારા ઉપર કરવો ઘટે છે. છતાં હવે ધારો કે આપણે લડાઈ કરી તેમને કાઢીએ. તે કેમ થઈ શકશે?

વાચક : જેમ ઈટાલીએ કર્યું તેમ. મૅઝિનીએ અને ગૅરિબાલ્ડીએ કર્યું તે તો આપણાથી પણ કરાય. તેઓ મહાવીર થઈ ગયા તેની તમે ના પાડી શકશો ?

૧૫. ઈટાલી અને હિંદ

અધિપતિ : તમે ઈટાલીનો દાખલો ભલો આપ્યો. મૅઝિની મહાત્મા હતો. ગૅરિબાલ્ડી ભારે યોદ્ધો થઈ ગયો. તે બંને પૂજનીય હતા. તેમાંથી આપણે બહુ શીખી શકીએ છીએ. છતાં ઈટાલીની દશા ને હિંદની દશા જુદી છે.

પ્રથમ તો મૅઝિની અને ગૅરિબાલ્ડી વચ્ચેનો તફાવત જાણવા જેવો છે. મૅઝિનીનો મનોરથ જુદો હતો. મૅઝિની જે ધારતો હતો તે ઈટાલીમાં નથી થયું. મૅઝિનીએ માણસજાતની ફરજ ઉપર લખતાં બતાવી આપ્યું છે કે દરેક માણસે સ્વરાજ ભોગવતા થઈ જવું જોઈએ. એ તો તેને સ્વપ્નવત્ રહ્યું. ગૅરિબાલ્ડી તથા મૅઝિનીની વચ્ચે મતભેદ થયેલો એ યાદ રાખજો. વળી ગૅરિબાલ્ડીએ દરેક ઈટાલિયનને હથિયાર આપ્યાં ને દરેક ઈટાલિયને હથિયાર લીધાં.

ઈટાલી અને ઑસ્ટ્રિયા એ બેમાં સુધારા-ભેદ ન હતો. એ તો ‘કાકા કાકાના’ ગણાય. ‘જૈસે કો તૈસા’ એવી વાત ઈટાલીની હતી. ઈટાલીને પરદેશી(ઑસ્ટ્રિયા)ની ધૂંસરીમાંથી છોડાવવું એવો ગૅરિબાલ્ડીનો મોહ હતો. તેને અંગે તેણે કાવૂરની મારફતે જે કાવતરાં કર્યાં તે તેના શૌર્યને ઝાંખપ લગાડે છે.

અને અંતે ફળ શું આવ્યું ? ઈટાલીમાં ઈટાલિયન રાજ્ય કરે છે તેથી ઈટાલીની પ્રજા સુખી છે એમ તમે માનતા હો, તો મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તમે અંધારામાં ભમો છો. મૅઝિનીએ આબેહૂબ બતાવી આપ્યું છે કે ઈટાલી કંઈ છૂટ્યું નહીં. ઈટાલીનો એક અર્થ વિક્ટર ઈમૅન્યુઅલે કર્યો, ને મૅઝિનીએ બીજો કર્યો. ઈમૅન્યુઅલ, કાવૂર અને ગૅરિબાલ્ડીના મનથી ઈટાલી એટલે ઈમૅન્યુઅલ અથવા ઈટાલીનો રાજા અને તેના પાગિયા મૅઝિનીના

વિચાર પ્રમાણે ઈટાલીના લોક – તેના ખેડૂતો એ જ ઈટાલી; ઈમૅન્યુઅલ વગેરે તેના નોકર, મૅઝિનીનું ઈટાલી હજુ ગુલામ છે. બે રાજા વચ્ચે શેતરંજની બાજી હતી. ઈટાલીની પ્રજા તો માત્ર પાયદળ હતી, અને છે. ઈટાલીના મજૂરો હજુ દુ:ખી છે. ઈટાલીના મજૂરોની દાદ નથી સંભળાતી, તેથી તે લોકો ખૂન કરે છે, સામે થાય છે, માથાં ફોડે છે ને તેમાં બંડ થવાની ધાસ્તી હજુ રહ્યા જ કરે છે. આમાં ઈટાલીને ઑસ્ટ્રિયાના જવાથી શો લાભ મળ્યો? નામનો જ લાભ થયો. જે સુધારાને અર્થે જંગ મચ્યો એ સુધારા થયા નથી, પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી નથી.

હિંદુસ્તાનની દશા આવી કરવાનો તમારો ઈરાદો ન જ હોય. હું માનું છું કે તમારો વિચાર હિંદુસ્તાનના કરોડોને સુખી કરવાનો છે, નહીં કે તમારે ને મારે રાજ્યસત્તા લેવી છે. જો આમ હોય તો આપણે એક જ વિચાર કરવો ઘટશે તે એ કે પ્રજા કેમ સ્વતંત્ર બને.

તમે કબૂલ કરશો કે કેટલાંક દેશી રજવાડાં નીચે પ્રજા કચરાય છે. તેઓ અધમતાથી લોકોને પીડે છે. તેઓનો જુલમ અંગ્રેજના કરતાં વધારે છે. આવો જુલમ તમારે હિંદુસ્તાનમાં જોઈતો હોય તો આપણો પાટો ઠેકાણાસર બેસે એમ છે જ નહીં.

મારું સ્વદેશાભિમાન મને એમ નથી શીખવતું કે, મારે દેશી રાજા નીચે તો રૈયત જેમ છૂંદાય તેમ છૂંદાવા દેવી. મારામાં બળ હશે તો હું તો દેશી રાજાના જુલમ સામે તેમ જ અંગ્રેજી જુલમ સામે ઝૂઝીશ.

સ્વદેશાભિમાન એટલે હું દેશનું હિત સમજું છું. જો દેશનું હિત અંગ્રેજોને હાથે થતું હોય તો હું આજે અંગ્રેજને નમીશ. જો કોઈ અંગ્રેજ કહેશે કે હિંદને છૂટું કરવું, જુલમની સામે થવું, ને લોકોની સેવા કરવી, તો તે અંગ્રેજને હું હિંદી તરીકે વધાવી લઈશ.

વળી ઈટાલીની જેમ હિંદને હથિયાર મળે ત્યારે હિંદ લડે, આ મહાભારત કામનો તમે વિચાર જ નથી કર્યો જાણાતો. અંગ્રેજ દારૂગોળે પૂરા છે; તેથી કંઈ ડર નથી લાગતો, પણ એમ તો જાણાય છે કે તેમનાં હથિયાર વતી તેમની સામે લડવું હશે તો હિંદને હથિયારબંધ કરવું જ જોઈશે. જો આ થઈ

શકતું હોય તો તેને કેટલાં વરસો જોઈએ? વળી હિંદીમાત્રને હથિયારબંધ કરવા તે તો હિંદુસ્તાનને યુરોપની જેમ બનાવવા જેવું છે, તેમ થાય તો યુરોપના જે બેહાલ છે તે હિંદના થાય. ટૂંકામાં, હિંદે યુરોપનો સુધારો ગ્રહણ કરવો. આમ જ થવાનું હોય તો સરસ વાત એ છે કે જેઓ તે સુધારામાં કુશળ છે તેને જ રહેવા દઈએ. તેઓની સાથે થોડુંઘણું લડી કંઈક હક લઈશું, નહીં લઈશું ને દિવસ ગુજારીશું.

પણ વાત એવી છે કે હિંદની પ્રજા કદી હથિયાર ધારણ નહીં કરે. ન કરે એ ઠીક જ છે.

वाचक: તમે બહુ આગળ વધ્યા. બધાને હથિયારબંધ થવાની જરૂર હોય નહીં. આપણે પ્રથમ તો કેટલાંક ખૂન કરી ત્રાસ છોડાવશું. પછી થોડા માણસો હથિયારબંધ તૈયાર થયા હશે તે ઉઘાડા લડશે. તેમાં પ્રથમ તો વીસ-પચ્ચીસેક લાખ હિંદી મરશે ખરા. પણ છેવટે આપણે દેશ હાથ કરીશું. આપણે ગેરીલા (બહારવટિયાઓને મળતી) લડત ચલાવી અંગ્રેજને હરાવી દઈશું.

अधिपति: તમારો વિચાર હિંદની પવિત્ર ભૂમિને રાક્ષસી બનાવવાનો લાગે છે. ખૂન કરીને હિંદને છોડાવશું એ વિચાર કરતાં તમને ત્રાસ કેમ નથી છૂટતો? ખૂન તો આપણે આપણું કરવું ઘટે છે, કેમ કે આપણે બાયલા બન્યા છીએ ત્યારે ખૂનનો વિચાર કરીએ છીએ. આવું કામ કરીને તમે કોને છોડાવશો ? હિંદી પ્રજા એવું કદી ઈચ્છતી નથી. આપણા જેવા, જેમણે અધમ સુધારારૂપી ભાંગ પીધી છે, તે જ એવો વિચાર કેફમાં કરે છે. ખૂન કરીને રાજ્ય ભોગવશે તે પ્રજાને સુખી કરવાના નથી. જે ખૂન ધીંગરાએ કર્યું, જે ખૂન હિંદુસ્તાનમાં થયાં છે, તેથી ફાયદો થયો છે એમ માનતા હોય તે મોટી ભૂલ કરે છે. ધીંગરાને હું દેશાભિમાની ગણું છું, પણ તેની પ્રીતિ ઘેલી હતી. તેણે પોતાના શરીરનો ભોગ કુમાર્ગે આપ્યો છે. તેથી અંતે ગેરફાયદો જ છે.

वाचक: પણ તમારે એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે અંગ્રેજ આ ખૂનથી ડરી ગયેલ છે, અને લૉર્ડ મોર્લેએ જે આપ્યું છે તે તેવી ધાસ્તીથી આપ્યું છે.

अधिपति: અંગ્રેજ બીકણ પ્રજા છે, તેમ જ બહાદુર છે. દારૂગોળાની

અસર તેની ઉપર તુરત થાય છે એ હું માનું છું. લૉર્ડ મોર્લેએ જે આપ્યું હોય તે ધાસ્તીથી આપ્યું હોય એવો સંભવ છે. પણ ધાસ્તીથી મળેલી વસ્તુ ધાસ્તી હોય ત્યાં સુધી જ નભી શકે છે.

૧૬. દારૂગોળો

વાચક: ધાસ્તીથી અપાયેલું ધાસ્તી હોય ત્યાં સુધી જ નભી શકે, એ વળી વિચિત્ર વાત કરી. આપ્યું તે આપ્યું. તેમાં વળી શો ફેરફાર થાય ?

અધિપતિ: એમ નથી. ૧૮૫૭નો રુક્કો અપાયો તે બંડને અંતે, લોકશાન્તિ જાળવવા સારુ. જ્યારે શાન્તિ થઈ અને લોકો ભોળા દિલના બની ગયા ત્યારે તેનો અર્થ ફર્યો. હું સજાની ધાસ્તીથી ચોરી ન કરું, તો જ્યારે સજાની ધાસ્તી જતી રહે ત્યારે ચોરી કરવાનું પાછું મન થશે ને હું ચોરી કરીશ. આ તો બહુ સાધારણ અનુભવ છે; તેમાં ઈનકાર કરી શકાય એવું નથી. આપણે ધારી લીધું છે કે દમ ભરાવીને લોકો પાસેથી કામ લઈ શકાય છે, અને તેથી આપણે તેમ કરતા આવ્યા છીએ.

વાચક: આમ તમે બોલો છો તે તમારી વિરુદ્ધ જાય છે એમ તમને નથી જાણાતું ? તમારે કબૂલ કરવું પડશે કે અંગ્રેજોએ પોતે જે કંઈ મેળવ્યું તે મારામારી કરીને મેળવ્યું છે. તમે કહી ગયા છો કે તેઓએ મેળવેલું નકામું છે, એ મને યાદ છે. તેથી મારી દલીલને ધક્કો નથી પહોંચતો. તેઓએ નકામું મેળવવા ધાર્યું ને તે મેળવ્યું. મતલબ એ છે કે તેઓએ પોતાની ધારણા પાર પાડી. સાધન શું હતું તેની શી ફિકર છે? આપણી મુરાદ સરસ હોય તે કેમ આપણે ગમે તે સાધનથી, મારામારી કરીને પણ, પાર ન પાડીએ ? ચોર મારા ઘરમાં પેસે ત્યારે કંઈ હું સાધનનો વિચાર કરીશ? મારો ધર્મ તો તેને ગમે તેમ કરીને કાઢવાનો જ છે.

તમે કબૂલ કરતા જાણાઓ છો કે આપણને અરજી કરતાં કશું મળ્યું નથી અને મળવાનું નથી. ત્યાર પછી મારીને કેમ ન લઈએ?

જરૂર જણાશે તેટલી મારની બીક હંમેશાં જારી રાખીશું. બચ્ચું આગમાં

પગ મૂકે, તેને તેમાંથી બચાવવા આપણે તેની ઉપર દાબ રાખીએ તેમાં તમે પણ દોષ નહીં જોશો. જ્યાંત્યાંથી આપણે તો કાર્યસિદ્ધિ કરી લેવાની છે.

अधिपति : તમે ઠીક દલીલ કરી છે. તે એવી છે કે તેથી ઘણા છેતરાયા છે. હું પણ તેવી દલીલ કરતો. પણ હવે મારી આંખ ખૂલી છે ને હું મારી ભૂલ જોઈ શકું છું. તમને તે બતાવવા મહેનત કરીશ.

પ્રથમ તો અંગ્રેજોએ જે મેળવ્યું તે મારામારી કરી મેળવ્યું, તેથી આપણે પણ તેમ કરી મેળવીએ, એ વિચાર લઈએ. અંગ્રેજે મારામારી કરી અને આપણે પણ કરી શકીએ, એ વાત તો બરાબર છે. પણ જે વસ્તુ તેઓને મળી તેવી જ આપણે લઈ શકીએ છીએ. તમે કબૂલ કરશો કે તેવું આપણને ન જ જોઈએ.

તમે માનો છો તેમ સાધન અને સાધ્ય – મુરાદ – વચ્ચે સંબંધ નથી તે બહુ જ મોટી ભૂલ છે. એ ભૂલથી, જે ધર્મિષ્ઠ માણસો ગણાયા છે, તેઓએ ઘોર કર્મ કર્યાં છે. એ તો કડવીનો વેલો વાવી તેમાંથી મોગરાના ફૂલની ઇચ્છા રાખવા જેવું થયું. મારે દરિયો ઓળંગવાનું સાધન વહાણ જ હોઈ શકે. જો ગાડું પાણીમાં ઝંપલાવું તો ગાડું અને હું બંને તળિયે જઈએ. જેવા દેવ તેવી પૂજા, એ બહુ વિચારવા જેવું વાક્ય છે. તેનો ખોટો અર્થ કરી લોકો ભરમાયા છે. સાધન એ બીજ છે; અને સાધ્ય – મેળવવાનું – એ ઝાડ છે. એટલે જેટલો સંબંધ બીજ અને ઝાડ વચ્ચે છે તેટલો સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે છે. સેતાનને ભજીને હું ઈશ્વરભજનનું ફળ મેળવું એ બનવા જોગ નથી. એટલે એમ કહેવું કે આપણે તો ઈશ્વરને જ ભજવો છે, સાધન ભલે સેતાન હોય, એ તો તદ્દન અજ્ઞાનની વાત છે. જેવી કરણી તેવી પારઉતરણી હોય છે. અંગ્રેજોએ મારામારી કરીને ૧૮૩૩માં વોટના વિશેષ હકો લીધા. શું મારામારી કરીને તેઓ પોતાની ફરજ સમજી શક્યા ? તેઓની ધારણા હક મેળવવાની હતી તે તેઓએ મારામારી કરીને મેળવ્યા. ખરા હક ફરજનું ફળ છે, તે તેઓએ નથી મેળવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સહુ હક મેળવવા મથ્યા છે, ફરજ ઊંઘી ગઈ છે. જ્યાં બધા હકની વાત કરે, ત્યાં કોણ કોને આપે ? તેઓ કશી ફરજ નથી બજાવતા એમ કહેવાનો હેતુ અહીં નથી. પણ

જે હક તેઓ માગતા હતા તેને લઈને બજાવવાની ફરજ તેઓએ બજાવી નથી. તેઓએ લાયકાત મેળવી નથી. તેથી તેઓના હક તેઓને ગળે ધૂંસરીરૂપ થઈ પડ્યા છે. એટલે જે તેઓને મળ્યું છે, તે તેઓના સાધનનું જ પરિણામ છે. તેઓને જેવું જોઈતું હતું તેવાં સાધન તેઓએ વાપર્યાં.

મારે તમારી પાસેથી તમારી ઘડિયાળ છીનવી લેવી હશે તો મારે બેશક તમારી સાથે મારામારી કરવી પડશે. પણ જો મારે તમારી ઘડિયાળ વેચાતી લેવી હશે તો તમને દામ આપવાં પડશે. જો મારે બક્ષિસ લેવી હશે તો મારે કરગરવું પડશે. ઘડિયાળ મેળવવામાં મેં જે સાધન વાપર્યું તે પ્રમાણે તે ચોરીનો માલ, મારો માલ કે બક્ષિસ, એમ થયું. ત્રણ સાધનનાં ત્રણ જુદાં જુદાં પરિણામ આવ્યાં. હવે તમે કેમ કહી શકશો કે સાધનની ફિકર નથી ?

હવે ચોરને કાઢવાનો દાખલો લઈએ; હું તમારા વિચારને મળતો નથી કે ચોરને કાઢવામાં ગમે તે સાધન વાપરી શકાય છે.

જો મારા ઘરમાં મારો બાપ ચોરી કરવા આવશે તો હું એક સાધન વાપરીશ. તે જ સાધન મારો કોઈ ઓળખીતો ચોરી કરવા આવ્યો હશે તો નહીં વાપરું. વળી કોઈ અજાણ્યો માણસ આવ્યો હશે તો ત્રીજું સાધન વાપરીશ. જો તે માણસ ગોરો હશે તો એક સાધન, હિંદી હશે તો બીજું સાધન, એ પણ વખતે તમે તો કહેશો. જો કોઈ મુડદાલ છોકરો ચોરી કરવા આવ્યો હશે તો વળી તદ્દન જુદું સાધન વાપરીશ. જો તે મારો બરોબરિયો હશે તો વળી કંઈ જુદું, અને જો તે માણસ હથિયારબંધ જોરાવર હશે તો હું છાનો સૂતો રહીશ. આમાં બાપથી માંડીને બળિયાની વચ્ચે જુદાં સાધનો વપરાશે. બાપ હશે તોપાણ મને લાગે છે કે હું સૂતો રહીશ અને પેલો હથિયારબળિયો હશે તોપાણ સૂતો રહીશ. બાપમાં પણ બળ છે, હથિયારબંધ માણસમાં પણ બળ છે. બંને બળને વશ રહી હું મારી વસ્તુ જતી કરીશ. બાપનું બળ મને દયાથી રોવરાવશે, હથિયારનું બળ મારા મનમાં રોષ ઉત્પન્ન કરશે. અમે કટ્ટા દુશ્મન થઈશું. આવી કફોડી દશા છે. આ દાખલાઓ ઉપરથી આપણે બંને સાધનના નિશ્ચય ઉપર તો નહીં આવી શકીએ. મને તો આ ચોરના સંબંધમાં શું કરવું એ સૂઝી આવે છે. પણ તે ઈલાજ તમને ભડકાવે તેથી હું તમારી

પાસે મૂકતો નથી. તમે સમજી લેજો, અને નહીં સમજો તો દરેક વખતે જુદાં સાધન તમારે લેવાં પડશે, પણ તમે એટલું તો જોયું કે ચોરને કાઢવાને ગમે તે સાધન કામ નહીં આવે. અને જેવું સાધન લેશો તેને લગતું પરિણામ આવશે. તમારો ધર્મ ગમે તેમ કરીને ચોરને કાઢવાનો નથી જ.

જરા આગળ વધીએ. પેલો હથિયારબળિયો તમારી વસ્તુ લઈ ગયો છે. તમે તે યાદ રાખી. તમને ગુસ્સો છે. તમે તે લુચ્ચાને તમારે સારુ નહીં, પણ લોકકલ્યાણને સારુ શિક્ષા કરવા માગો છો. તમે માણસો એકઠા કર્યા. તેના ઘર ઉપર તમે ચડી ગયા. તેને ખબર પડી. તે નાઠો. તેણે બીજા લૂંટારા એકઠા કર્યા.

તે ખિજાયો છે. તેણે તમારું ઘર ધોળે દહાડે લૂંટવાનું કહેણ હવે તો મોકલ્યું છે. તમે બળવાન છો, ડરતા નથી. તમે તમારી તૈયારીમાં છો. દરમિયાન લૂંટારો તમારી આસપાસના લોકોને કનડે છે. તેઓ તમારી પાસે ફરિયાદ કરે છે. તમે કહો છો : 'હું તમારે સારુ તો આ બધું કરું છું. મારો માલ ગયો તે તો કંઈ જ વિસાતની વાત ન હતી.' લોકો કહે છે : 'પહેલાં તો અમને તે ન જ લૂંટતો. તમે તેની સાથે લડાઈ શરૂ કરી ત્યારથી તેણે આ શરૂ કર્યું છે.' તમે સપડાયા છો. ગરીબ ઉપર તમને રહેમ છે. તેઓની વાત સાચી છે. હવે શું કરવું ? લૂંટારાને છોડવો ? તેમાં તો તમારી લાજ જાય. લાજ તો સહુને વહાલી હોય. તમે ગરીબોને કહો છો : 'ફિકર નહીં. આવો, મારું ધન તે તમારું છે. હું તમને હથિયાર આપું છું. તમને તેનો ઉપયોગ શીખવીશ, ને તમે બદમાશને મારજો; મેલશો મા.' આમ સંગ્રામ વધ્યો. લૂંટારા વધ્યા, લોકોએ હાથે ચોળીને આંખ લાલ કરી. ચોરની ઉપર વેર લેવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઊંઘ વેચી ઉજાગરો લીધો. શાન્તિ હતી ત્યાં અશાન્તિ થઈ.

પહેલાં તો મોત આવતું ત્યારે મરતા. હવે તો સદાય મરવાનો દહાડો આવ્યો. હિંમતવાન મટી નાહિંમત બન્યા. આમાં કંઈ વધારે પડતો ચિતાર નથી આપ્યો, એમ તમે ધીરજથી જોઈ શકશો. આ એક સાધન.

હવે બીજું સાધન તપાસીએ. ચોરને તમે અજ્ઞાન ગણ્યો, કોઈ વેળા લાગ આવશે તો તમે તેને સમજાવવા ધાર્યું છે. તમે વિચાર્યું કે તે પણ આદમજાત

છે. તેણે શા હેતુથી ચોરી કરી તે તમે કેમ જાણો ? તમારો સારો રસ્તો તો એ જ છે કે, જ્યારે સમય આવશે ત્યારે તમે તેનામાંથી ચોરીનું બીજ જ કાઢશો. આમ તમે ખ્યાલ કરો છો તેવામાં તો ભાઈસાહેબ પાછા ચોરી કરવા આવ્યા. તમે ગુસ્સે ન થયા. તમે તેની ઉપર દયા ખાધી. તમને લાગ્યું કે આ માણસ દરદી છે. તમે બારીબારણાં ખુલ્લાં મૂક્યાં. તમે સૂવાની જગ્યા બદલી. તમારી જાણસો ઝટ લેવાય તેમ રાખી. ચોર આવ્યો. તે ગભરાયો, આ તો તેણે નવું જોયું. માલ તો લઈ ગયો, પણ તેનું મન ચકડોળે ચઢ્યું. તેણે ગામમાં તપાસ કરી. તમારી દયાની તેને જાણ થઈ. એ પસ્તાયો ને તમારી માફી માગી. તમારી જાણસ પાછી લાવ્યો. તેણે ચોરીનો ધંધો છોડ્યો. તમારો તે સેવક બન્યો. તમે તેને ધંધે વળગાડ્યો. આ બીજું સાધન.

તમે જુઓ છો કે જુદા સાધનથી જુદું પરિણામ આવે છે. બધા ચોર આમ જ વર્તે અથવા બધામાં તમારા જેવો દયાભાવ હોય એમ આમાંથી હું સાબિત કરવા નથી માગતો. પણ એટલું જ બતાવવા માગું છું કે સારાં પરિણામ લાવવાને સારાં જ સાધન જોઈએ. અને હંમેશાં નહીં, તો ઘણેખરે ભાગે હથિયારબળ કરતાં દયાબળ વધારે જોરાવર છે. હથિયારમાં હાનિ છે, દયામાં કદી નથી.

હવે અરજીની વાત લઈએ. જેની પછવાડે બળ નથી તે અરજી નકામી છે, એ શંકા વિનાની વાત છે. છતાં મરહૂમ જસ્ટિસ રાનડે કહેતા કે અરજી એ લોકોને કેળવવાનું સાધન છે. તેથી લોકોને પોતાની સ્થિતિનું ભાન આપી શકાય છે ને રાજકર્તાને ચેતવણી આપી શકાય છે. આમ વિચારતાં અરજી એ નકામી વસ્તુ નથી. બરોબરિયો માણસ અરજી કરે તે તેના વિનયની નિશાની ગણાશે. ગુલામ અરજી કરે તે તેની ગુલામીની નિશાની છે. જે અરજીની પાછળ બળ છે તે બરોબરિયાની અરજી છે, અને તે પોતાની માગણી અરજીરૂપે જાહેર કરે તે તેની ખાનદાની બતાવે છે.

અરજીની પાછળ બે પ્રકારનાં બળ છે. એક તો 'નહીં આપો તો તમને મારીશું'. આ દારૂગોળાબળ છે. તેનું ખરાબ પરિણામ આપણે જોઈ ગયા. બીજું બળ તે આ છે : 'તમે નહીં આપો તો અમે તમારા અરજદાર નહીં

રહીએ. અમે અરજદાર હોઈશું તો તમે બાદશાહ રહેશો. અમે તમારી સાથે રમવાના નથી.' આ બળને દયાબળ કહો, આત્મબળ કહો, કે સત્યાગ્રહ કહો. તે બળ અવિનાશી છે ને તે બળ વાપરનાર પોતાની સ્થિતિ બરોબર સમજનારો છે. તેનો સમાવેશ આપણા ઘરડાઓએ 'એક નન્નો છત્રીસ રોગને હરે' તેમાં કર્યો છે.

તે બળ જેનામાં છે તેની પાસે હથિયારબળ કામ કરી શકતું જ નથી.

બચ્ચું આગમાં પગ મૂકે તેને દબાવવાની વાતનો દાખલો તપાસતાં તમે હારી જવાના છો. તમે બચ્ચાની ઉપર શું કરો છો ? કદી માનો કે બચ્ચું તમારી પાસે એવું જોર કરી શકે કે તમને તે મારીને આગમાં જશે; આગમાં જતું તે અટકશે જ નહીં. એનો ઉપાય તમારી પાસે આ છે : કાં તો આગમાં જતું અટકાવવા તમારે તેનો પ્રાણ લેવો અથવા તો તેને આગમાં જતું તમે નથી જોઈ શકતા, તેથી તમે તેને તમારો પ્રાણ આપો. તમે બચ્ચાનો પ્રાણ તો નથી લેવાના. તમારામાં દયાભાવ સંપૂર્ણ નહીં હોય તો તમે તમારો પ્રાણ નહીં આપો એવો સંભવ છે. તો તમે લાચારીથી બચ્ચાને આગમાં જવા દેશો. એટલે તમે બચ્ચાની ઉપર હથિયારબળ નથી વાપરતા. બચ્ચાને તમે બીજી રીતે રોકી શકો તો રોકો એ ઓછું; પણ તે હથિયારબળ છે એમ ન માની લેજો. એ બળ જુદા જ પ્રકારનું છે. તે જ સમજી લેવાનું રહ્યું છે.

વળી બચ્ચાને અટકાવવામાં તમે માત્ર બચ્ચાનો સ્વાર્થ જુઓ છો. જેની ઉપર અંકુશ મૂકવા માગો છો તેના જ સ્વાર્થને ખાતર તમે અંકુશ મૂકશો. આ દાખલો અંગ્રેજને લાગુ પડતો જ નથી. તમે અંગ્રેજની ઉપર હથિયારબળ વાપરવા માગો તેમાં તમારો જ, એટલે પ્રજાનો સ્વાર્થ જુઓ છો. તેમાં દયા લેશમાત્ર નથી. જો તમે એમ કહો કે અંગ્રેજ અધમ કામ કરે છે તે આગ છે, તે આગમાં અજ્ઞાનથી જાય છે, તેમાંથી તમે દયા ખાઈ અજ્ઞાનીને એટલે બચ્ચાને બચાવવા માગો છો, તો તે અખતરો અજમાવવા તમારે જ્યાં જ્યાં જે જે માણસ અધમ કામ કરતા હોય ત્યાં ત્યાં પહોંચવું પડશે, અને ત્યાં ત્યાં સામેનાનો – બચ્ચાનો – પ્રાણ લેવાને બદલે તમારો પ્રાણ હોમવો પડશે. એટલો પુરુષાર્થ કરવા ધારો તો તમે મુખત્યાર છો. વાત અસંભવિત છે.

૧૭. સત્યાગ્રહ – આત્મબળ

वाचक : તમે જે સત્યાગ્રહ અથવા આત્મબળની વાત કરો છો તેનો કંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો છે ? આજ લગી એક પણ પ્રજા તેવા બળથી ચઢી હોય તેવું જોવામાં નથી આવતું. મારફાડ વિના દુષ્ટ સીધા રહે જ નહીં, એવી પ્રતીતિ હજુ પણ રહ્યાં કરે છે.

अधिपति : કવિ તુલસીદાસજીએ ગાયું છે કે,

'દયા ધરમકો મૂલ હૈ, દેહ મૂલ અભિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડિયે, જબ લગ ઘટમેં પ્રાન.'

મને તો આ વાક્ય શાસ્ત્રવચન જેવું જણાય છે. જેમ બે ને બે તે ચાર જ હોય, તેટલો ભરોસો ઉપરના વાક્ય ઉપર પડે છે. દયાબળ તે આત્મબળ છે, તે સત્યાગ્રહ છે. અને આ બળના પુરાવા ડગલે ડગલે નજરે આવી રહે છે. તે બળ ન હોય તો પૃથ્વી રસાતળ પહોંચી ગઈ હોત.

પણ તમે તો ઐતિહાસિક પુરાવો માગો છો. એટલે આપણે ઈતિહાસ કોને કહીએ છીએ તે જાણવું પડશે.

'ઈતિહાસ'નો શબ્દાર્થ 'આમ થઈ ગયું' એ છે. એ અર્થ કરીએ તો તમને સત્યાગ્રહનાં પ્રમાણ પુષ્કળ આપી શકાશે. જે અંગ્રેજી શબ્દનો 'ઈતિહાસ' એ તરજુમો છે અને જે શબ્દનો અર્થ બાદશાહોની તવારીખ છે, તે અર્થ લેતાં સત્યાગ્રહનું પ્રમાણ હોઈ ન શકે. કથીરની ખાણમાં તમે ચાંદી શોધશો તે કેમ મળશે? 'હિસ્ટ્રી'માં દુનિયાના કોલાહલની જ કહાણી મળશે. તેથી ગોરા લોકોમાં કહેવત છે કે જે પ્રજાને 'હિસ્ટ્રી' (કોલાહલ) નથી તે પ્રજા સુખી છે. રાજાઓ કેમ રમતા, તેઓ કેમ ખૂન કરતા, તેઓ કેમ વેર બાંધતા, એ બધું 'હિસ્ટ્રી'માં મળી આવે છે. જો આ જ ઈતિહાસ હોય, જો આટલું જ થયું હોય, તો દુનિયા ક્યારની ડૂબી ગઈ હોય. જો દુનિયાની કથા લડાઈથી શરૂ થતી હોય તો આજે એક પણ માણસ જીવતો ન હોય. જે પ્રજા લડાઈનો

જ ભોગ થઈ પડી છે તેની આવી જ દશા થઈ છે. ઑસ્ટ્રેલિયાના હબસી લોકોનું નિકંદન થઈ ગયું છે. તેઓમાંના ભાગ્યે જ કોઈને ઑસ્ટ્રેલિયાના ગોરાઓએ જીવવા દીધા છે. જેઓની જડ નીકળી ગઈ છે તેઓ સત્યાગ્રહી ન હતા. જે જીવશે તે જોશે કે ઑસ્ટ્રેલિયાના ગોરાના પણ તેવા જ હાલ થશે. 'જેઓ તલવાર ચલાવે છે તેમનું મોત તલવારથી થાય છે.' 'તારાનું મોત પાણીમાં છે', એવી આપણામાં કહેતી છે.

દુનિયામાં આટલા બધા માણસો હજુ છે એ જણાવે છે કે દુનિયાનું બંધારણ હથિયારબળ ઉપર નથી, પણ સત્ય, દયા કે આત્મબળ ઉપર છે. એટલે મોટો ઐતિહાસિક પુરાવો તો એ જ છે કે દુનિયા લડાઈના હંગામો છતાં નભી છે. એટલે લડાઈના બળ કરતાં બીજું બળ તેનો આધાર છે.

હજારો બલકે લાખો માણસો પ્રેમવશ રહી પોતાનું જીવન ગુજારે છે, કરોડો કુટુંબોના ક્લેશનો સમાવેશ પ્રેમભાવનામાં થઈ જાય છે. સેંકડો પ્રજા સંપથી રહેલી છે એની નોંધ 'હિસ્ટ્રી' લેતી નથી, 'હિસ્ટ્રી' લઈ પણ ન શકે. જ્યારે આ દયાનો, પ્રેમનો કે સત્યનો પ્રવાહ રોકાય છે, તેમાં ભંગાણ પડે છે, ત્યારે જ તેની નોંધ તવારીખે ચઢે છે. એક કુટુંબના બે ભાઈ લડ્યા. તેમાં એકે બીજાની સામે સત્યાગ્રહ વાપર્યો. બંને પાછા સંપીને રહેવા લાગ્યા. આની નોંધ કોણ લે છે ? જો બંને ભાઈમાં વકીલોની મદદથી કે એવાં બીજાં કારણોથી વેરભાવ વધતાં, તેઓ હથિયારથી કે અદાલતો(અદાલત તો એક પ્રકારનું હથિયાર, શરીરબળ છે.)થી લડત તો તેઓનાં નામ છાપે ચઢત, આડોશીપાડોશી જાણત અને વખતે તવારીખમાં નોંધાત. જેમ કુટુંબોમાં, જેમ જમાતોમાં, જેમ સંઘોમાં તેમ જ પ્રજામાં સમજી લેવું. કુટુંબોમાં એક કાયદો અને પ્રજામાં બીજો એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી. 'હિસ્ટ્રી' એ અસ્વાભાવિક બિનાની નોંધ લે છે. સત્યાગ્રહ એ સ્વાભાવિક છે એટલે તેની નોંધ લેવાપણું રહેતું નથી.

વાચક : તમે કહો છો એ પ્રમાણે તો સમજાય છે કે, સત્યાગ્રહના દાખલા ઈતિહાસે ન જ ચડી શકે; આ સત્યાગ્રહ વધારે સમજવાની જરૂર છે. તમે શું કહેવા માગો છો તે વધારે ચોખવટ કરી સમજાવો તો સારું.

अधिपति : સત્યાગ્રહ અથવા આત્મબળ એનું અંગ્રેજી 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' એમ કહેવાય છે. એ શબ્દ જે માણસોએ પોતાના હક્ક મેળવવા પોતે દુ:ખ સહન કરેલું તે રીતને લાગુ પાડવામાં આવેલો છે. એનો હેતુ લડાઈબળનો વિરોધી છે. જ્યારે મને કંઈ કામ પસંદ ન પડે ત્યારે તે કામ હું ન કરું તેમાં હું સત્યાગ્રહ અથવા આત્મબળ વાપરું છું.

દાખલા તરીકે, મને લાગુ પડતો અમુક કાયદો સરકારે પસાર કર્યો. તે મને પસંદ નથી. ત્યારે હું સરકારની ઉપર હુમલો કરી કાયદો રદ કરાવું તો મેં શરીરબળ વાપર્યું. જો હું તે કાયદો કબૂલ જ ન કરું ને તેને લીધે પડતી સજા ભોગવી લઉં, તો મેં આત્મબળ અથવા સત્યાગ્રહ વાપર્યો. સત્યાગ્રહમાં હું આપભોગ આપું છું.

આપભોગ આપવો તે પરભોગ કરતાં સરસ છે, એમ સહુ કોઈ કહેશે. વળી સત્યાગ્રહથી લડતાં જો લડત ખોટી હોય તો માત્ર લડત લેનાર દુ:ખ ભોગવે છે. એટલે પોતાની ભૂલની સજા પોતે ઉઠાવે છે. એવા ઘણા બનાવો થઈ ગયા છે કે જેમાં માણસો ભૂલથી સામે થયેલા. કોઈ પણ માણસ બેધડક રીતે નથી કહી શકતો કે અમુક કાર્ય ખરાબ જ છે. પણ જ્યારે તેને તે ખરાબ લાગ્યું ત્યારે તેને સારુ તો તે ખરાબ જ છે. એમ છે તો તેણે તે ન કરવું ને તેમ કરતાં દુ:ખ ભોગવવું. આ સત્યાગ્રહની ચાવી છે.

वाचक : ત્યારે તમે તો કાયદાની સામે થાઓ છો ! આ તો બેવફાદારી ગણાય. આપણે તો હંમેશાં કાયદાને માન આપનારી પ્રજા ગણાઈએ છીએ. તમે તો એક્સ્ટ્રીમિસ્ટથી પણ આઘે જતા જણાઓ છો. એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ તો કહે છે કે, થયેલા કાયદાને તો માન આપવું જ જોઈએ, પણ કાયદા ખરાબ છે તેથી કાયદા કરનારને મારીને હાંકી કાઢો.

अधिपति : હું આઘે જાઉં છું કે પાછો રહું છું તેની તમારે કે મારે દરકાર હોય નહીં. આપણે તો જે સારું છે તે શોધવા ને તે પ્રમાણે વર્તવા માગીએ છીએ.

આપણે કાયદાને માન આપનારી પ્રજા છીએ, તેનો ખરો અર્થ તો એ છે કે આપણે સત્યાગ્રહી પ્રજા છીએ. કાયદા પસંદ ન પડે ત્યારે આપણે કાયદા

કરનારનું માથું નથી તોડતા. પણ આપણે તે રદ કરાવવા સારુ લાંઘીએ છીએ.

આપણે સારા કે નઠારા કાયદા કબૂલ કરી લઈએ છીએ, એ અર્થ તો આજકાલનો જોવામાં આવે છે. પૂર્વે એવું કંઈ ન હતું. મરજીમાં આવે તે કાયદા લોકો તોડતા ને તેની સજા ઉઠાવી લેતા.

કાયદા આપણને પસંદ ન હોવા છતાં તે પ્રમાણે ચાલવું એવું શિક્ષણ મર્દાઈથી વિરુદ્ધ છે, ધર્મવિરુદ્ધ છે ને ગુલામીની હદ છે.

સરકાર તો કહેશે કે આપણે નાગા થઈને તેમની પાસે નાચવું. તો શું આપણે નાચીશું ? સત્યાગ્રહી હોઉં તો હું તો સરકારને કહું : 'એ કાયદો તમારા ઘરમાં રાખો. હું તમારી પાસે નાગો નથી થનારો ને નાચનારો પણ નથી.' છતાં આપણે એવા અસત્યાગ્રહી થયા છીએ કે, સરકારના જોહુકમ પાછળ નાગા થઈ નાચવા કરતાં વધારે હલકાં કામ કરીએ છીએ.

જે માણસ પોતે માણસાઈમાં છે, જેને ખુદાનો જ ડર છે, તે બીજાથી ડરવાનો નથી. તેને બીજાના કરેલા કાયદા બંધન કરનારા નથી. સરકાર પણ બિચારી નથી કહેતી કે, 'તમારે આમ જ કરવું પડશે.' તે પણ કહે છે કે, 'તમે આમ નહીં કરો તો તમને સજા થશે.' આપણે અધમ દશામાં માની લઈએ છીએ કે આપણે 'આમ કરવું' એ આપણી ફરજ છે, એ આપણો ધર્મ છે.

જો લોકો એક વાર શીખી લે કે, આપણને અન્યાયી લાગે તે કાયદાને માન આપવું એ નામર્દાઈ છે તો પછી આપણને કોઈનો જુલમ બંધન કરી શકતો નથી. તે સ્વરાજની ચાવી છે.

ઘણા માણસોએ કહ્યું એ થોડાએ કબૂલ કરવું તે અનીશ્વરી વાર્તા છે, તે વહેમ છે. એવા દાખલા હજારો મળી આવશે કે જેમાં ઘણાએ કહ્યું તે ખોટું હોય છે અને થોડાએ કહ્યું એ જ સાચું હોય છે. સઘળા સુધારા ઘણા માણસોની સામે થઈને થોડા માણસોએ દાખલ કરાવ્યા છે. ઠગના ગામમાં ઘણા કહેશે કે ઠગવિદ્યા શીખવી જ જોઈએ. તો શું એક સાધુ હશે તે પણ ઠગ બનશે ? નહીં નહીં. અન્યાયી કાયદાને માન આપવું જોઈએ એ વહેમ જ્યાં

સુધી દૂર નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણી ગુલામી જનારી જ નથી. અને આવો વહેમ માત્ર સત્યાગ્રહી જ દૂર કરી શકે છે.

શરીરબળ કરવું, દારૂગોળો લગાવવો તે તો આપણા ઉપલા કાનૂનને ખલેલ પહોંચાડે છે. તેનો અર્થ તો એમ થયો કે આપણને પસંદ છે તે સામા માણસ પાસે આપણે કરાવવા માગીએ છીએ. જો એ બરોબર હોય તો પછી સામેનો માણસ પોતાનું કહેલું કરાવવા આપણી ઉપર દારૂગોળો ચલાવવા અધિકારી છે. આમ કરતાં કોઈ દહાડો આપણે બંદરે પહોંચીએ જ નહીં. ઘાંચીના બળદની માફક આંખે પાટા હોવાથી માની લઈએ કે આગળ વધીએ છીએ, તો ભલે. પણ ખરું જોતાં તો તે બળદની જેમ આપણે તે જ કૂંડાળાની પ્રદક્ષિણા ફરીએ છીએ. જેઓ એમ માને છે કે પોતાને નાપસંદ કાયદાને માન આપવા માણસ બંધાયેલ નથી. તેમણે તો સત્યાગ્રહ એ જ સાધન ખરું માનવું જોઈએ; નહીં તો મહા વિકટ પરિણામ આવે.

वाचक : તમે જે કહો છો તેમાંથી હું એમ જોઉં છું કે સત્યાગ્રહ નબળા માણસને ઠીક કામનો છે. તેઓ જ્યારે સબળા થાય ત્યારે તો તોપ ચલાવે.

अधिपति : આ તો તમે બહુ અજ્ઞાનની વાત કરી. સત્યાગ્રહ તે સર્વોપરી છે. તે તોપબળ કરતાં વધારે કામ કરે છે, તો પછી નબળાનું હથિયાર કેમ ગણી શકાય ? સત્યાગ્રહને સારુ જે હિંમત અને મર્દાની ઘટે છે તે તોપબળિયા પાસે હોઈ જ શકે નહીં. શું તમે એમ માનો છો કે નમાલો માણસ પોતાને નાપસંદ કાયદાનો ભંગ કરી શકશે ?

એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ તોપબળિયા છે. તેઓ કાં કાયદાને માન આપવાની વાત કરી રહ્યા છે ? તેઓનો હું દોષ નથી કાઢતો. તેઓથી બીજી વાત થાય જ નહીં. તેઓ પોતે જ્યારે અંગ્રેજને મારી રાજ્ય કરે ત્યારે મારી તમારી પાસે કાયદાને માન અપાવવા માગે છે. તેમના ધોરણને તે જ વાત છાજે. પણ સત્યાગ્રહી તો કહેશે કે જે કાયદા તેને પસંદ નહીં હોય તેને તે કબૂલ નહીં કરે; પછી ભલે તેને તોપને મોઢે બાંધે !

તમે શું માનો છો ? તોપ વછોડી સેંકડોને મારવામાં હિંમત જોઈએ છે કે તોપને મોઢે હસતે ચહેરે બંધાતાં હિંમત જોઈએ છે ? પોતે મોત માથે લઈ ફરે

છે તે રણવીર કે બીજાનાં મોત પોતાના હાથમાં રાખે છે તે ?

નામર્દ માણસથી એક ઘડીભર સત્યાગ્રહી રહેવાય નહીં એ ખચીત માનજો.

હા, એટલું ખરું કે શરીરે ક્ષીણ હોય તે પણ સત્યાગ્રહી થઈ શકે. એક માણસ પણ થઈ શકે અને લાખો પણ થઈ શકે. ભાઈ માણસ થઈ શકે તેમ બાઈ માણસ થઈ શકે. તેને લશ્કરો તૈયાર કરવાની જરૂર નથી પડતી. તેને મલકુસ્તી શીખવાની જરૂર નથી પડતી. તેણે પોતાના મનની ઉપર કાબૂ લીધો એટલે તે વનરાજ સિંહની માફક ગર્જના કરી શકે છે ને તેની ગર્જનાથી દુશ્મન થઈ બેઠા હોય તેમનાં હૃદય ચિરાય છે.

સત્યાગ્રહ એ સર્વધારી તલવાર છે. તે જેમ વાપરો તેમ વપરાય. વાપરનાર તથા જેની ઉપર તે વપરાય છે તે સુખી થાય છે. તે લોહી કાઢતી નથી, છતાં પરિણામ તેથી પણ ભારે લાવી શકે છે. તેને કાટ ચડી શકતો નથી. તે કોઈ લઈ જઈ શકતું નથી. સત્યાગ્રહી જો હરીફાઈ કરે તો તેમાં થાક ચડે જ નહીં. સત્યાગ્રહીની તલવારને મ્યાનની જરૂર ન મળે. તે કોઈથી છીનવી શકાતી નથી. છતાં તમે સત્યાગ્રહને નબળાનું હથિયાર છે એમ ગણો એ તો કેવળ અંધેરનું કારખાનું જ ગણાય.

વાચક : તમે કહ્યું કે હિંદુસ્તાનનું તે ખાસ હથિયાર છે, તો શું હિંદુસ્તાનમાં તોપબળ નથી ચાલ્યું ?

अधिपति : તમારે મન હિંદુસ્તાન એટલે ખોબા જેટલા રાજાઓ છે. મારે મન તો હિંદુસ્તાન તે કરોડો ખેડૂતો છે કે જેના આધારે રાજા તથા આપણે બધા વસીએ છીએ.

રાજાઓ તો હથિયાર વાપરશે જ. તેમની તો તે રીત પડી. તેમને તો હુકમ ચલાવવો છે. પણ હુકમ ઉઠાવનારને તોપબળની જરૂર નથી. દુનિયાનો મોટો ભાગ હુકમ ઉઠાવનારો છે. તેઓને કાં તો તોપબળ કાં તો હથિયારબળ શીખવવું જોઈએ. તેઓ જ્યાં તોપબળ શીખે છે ત્યાં રાજા, પ્રજા બંને ગાંડાં જેવાં બની જાય છે. જ્યાં હુકમ ઉઠાવનારા સત્યાગ્રહ શીખ્યા છે ત્યાં રાજાનો જુલમ તેની ત્રણ ગજની તલવારથી છેટો જઈ શક્યો નથી ને હુકમ

ઉઠાવનારે અન્યાયી હુકમની દરકાર કરી નથી. ખેડૂતો કોઈના તલવારબળને વશ થયા નથી ને થવાના નથી. તેઓને તલવાર વાપરતાં આવડતી નથી, બીજાની તલવારથી તેઓ ડરતા નથી. મોતને હંમેશાં પોતાનો તકિયો કરી સૂનારી તે મહાન પ્રજા છે. તેણે મોતનો ડર છોડ્યો છે, એટલે બધાનો ડર છોડ્યો છે. આ હું કંઈક વધારે પડતું ચિત્ર આપું છું, એ બરોબર છે. પણ આપણે જે તલવારના બળથી છક થઈ ગયા છીએ તેને સારુ એ ચિત્ર વધારે પડતું નથી.

વાત એ છે કે ખેડૂતોએ, પ્રજામંડળે પોતાના તેમ જ રાજ્યના કારભારમાં સત્યાગ્રહ વાપરેલ છે. જ્યારે રાજા જુલમ કરે છે ત્યારે રૈયત રિસાય છે, એ સત્યાગ્રહ છે.

મને ખ્યાલ છે કે એક રાજસ્થાનમાં રૈયતને અમુક હુકમ પસંદ નહીં પડ્યો તેથી રૈયતે ગામ ખાલી કરવાનું શરૂ કર્યું. રાજા ગભરાયા ને રૈયતની માફી માગી ને હુકમ પાછો ખેંચ્યો. આવા દાખલા તો ઘણા મળી શકે છે. પણ તે મુખ્યત્વે કરીને ભરતભૂમિનો જ પાક હોય. આવી જ્યાં રૈયત છે, ત્યાં સ્વરાજ છે. તે વિનાનું સ્વરાજ તે કુરાજ છે.

वाचक : ત્યારે તમે એમ કહેશો કે આપણે શરીર કસવાની જરૂર જ નથી.

अधिपति : એવું તમે ક્યાં જોયું ? શરીર કસ્યા વિના સત્યાગ્રહી થવું એ મુશ્કેલ છે. ઘણે ભાગે જે શરીર પંપાળીને નબળાં કરી નાખ્યાં છે તે શરીરમાં જે મન રહે છે તે પણ નબળું હોય છે. ને જ્યાં મનોબળ નથી ત્યાં આત્મબળ ક્યાંથી હોય ? આપણે બાળલગ્ન વગેરેનો તથા આળપંપાળવાળી રહેણીનો કુચાલ કાઢી શરીર તો સજવાં જ જોઈશે. રેંજીપેંજી માણસને એકાએક તોપને મોઢે ચઢવાનું હું કહીશ તો તે તો મારી હાંસી કરાવવાનું થશે.

वाचक : તમે કહો છો તે જોતાં વળી એમ લાગે છે કે સત્યાગ્રહી થવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી, અને જો તેમ હોય તો સત્યાગ્રહી કેમ થવાય એ તમારે સમજાવવાની જરૂર છે.

अधिपति : સત્યાગ્રહી થવું એ સહેલું છે. પણ જેટલું સહેલું છે તેટલું જ કઠણ છે. ચૌદ વરસનો છોકરો સત્યાગ્રહી બન્યો એ મેં અનુભવ્યું છે. રોગી

માણસ સત્યાગ્રહી થાય એ પણ મેં જોયું. શરીરે જોરાવર અને બીજી રીતે સુખી તે માણસ નથી થઈ શક્યા એ પણ જોયું.

અનુભવે જોઉં છું કે જે માણસ દેશહિતને કારણે સત્યાગ્રહી થવા માગે છે તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. ગરીબાઈ ધારણ કરવી જોઈએ. સત્યનું તો સેવન કરવું જ પડે અને અભયતા આવવી જ જોઈએ.

બ્રહ્મચર્ય એ મહાવ્રત છે, અને તે વિના મનની ગાંઠ સજ્જડ થનાર નથી. અબ્રહ્મચર્યથી માણસ અવીર્યવાન, બાયલો અને હીણો થાય છે. જેનું મન વિષયમાં ભમે છે તેનાથી કશી દોડ થવાની નથી. આ વાત અગણિત દાખલાથી બતાવી શકાય છે. ત્યારે ઘરસંસારીએ શું કરવું એ સવાલ ઊભો થાય છે. પણ એ ઊભો થવાની કશી જરૂર નથી. ઘરસંસારીએ સંગ કર્યો તે વિષય નથી એમ કોઈ કહી શકતું નથી. પ્રજાની ઉત્પત્તિને જ ખાતર સ્વસ્ત્રીસંગ કહ્યો છે. ત્યારે સત્યાગ્રહીને પ્રજોત્પત્તિની વાસના ન હોવી ઘટે. તેથી સંસારી છતાં બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે છે. આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરીને લખવા જેવી નથી. સ્ત્રીનો શો વિચાર છે ? કેમ એ બધું થાય ? આવા વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં જેને મહાકાર્યમાં ભાગ લેવો છે તેને એ સવાલનું નિરાકરણ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી.

જેમ બ્રહ્મચર્યની જરૂર છે તેમ ગરીબાઈ લેવાની જરૂર છે. પૈસાનો લોભ અને સત્યાગ્રહનું સેવન એ બની શકે તેવું નથી. પણ જેની પાસે પૈસો છે તેણે તે ફેંકી દેવો, એવું સમજાવવાનો અહીં હેતુ નથી. પણ પૈસાને વિશે બેદરકાર રહેવાની જરૂર છે. સત્યાગ્રહનું સેવન કરતાં પૈસો ચાલ્યો જાય તો બેફિકર રહેવું ઘટે છે.

સત્યનું સેવન ન કરે તે સત્યનું બળ કેમ દેખાડી શકે ? એટલે સત્યની તો બરોબર જરૂર પડશે જ. ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તોપણ સત્યને નહીં છોડી શકાય. સત્યને કંઈ સંતાડવાનું ન જ હોય. એટલે સત્યાગ્રહીને છૂપી સેના ન જ હોઈ શકે. આ સંબંધમાં, જીવ બચાવવા જૂઠું બોલવું કે નહીં એવા સવાલ મનમાં ન લાવવા. જેને જૂઠાનો બચાવ કરવો છે તે જ એવા સવાલ ફોકટ ઉઠાવે છે. જેને સત્યનો જ રસ્તો લેવો છે તેને એવાં ધર્મસંકટ

આવતાં નથી. તેવી કફોડી સ્થિતિમાં આવી પડે તોપણ સત્યવાદી માણસ ઊગરી જાય છે.

અભયતા વિના તો સત્યાગ્રહીની ગાડી એક ડગલું પણ નહીં ચાલી શકે. અભય સર્વથા અને સર્વ વસ્તુ બાબત ઘટશે. માલનો, ખોટા માનનો, સગાંસાંઈનો, રાજદરબારનો, જખમનો, મરણનો અભય હોય ત્યારે જ સત્યાગ્રહ પાળી શકાય.

આ બધું કરવું મુશ્કેલ છે એમ માનીને છોડી દેવાનું નથી. માથે આવી પડેલું સહી લેવાની શક્તિ કુદરતે માણસમાત્રમાં મૂકેલી છે. આવા ગુણ દેશસેવા ન કરવી હોય તોપણ સેવવા યોગ્ય છે.

ઉપરાંત એટલું પણ સમજાય તેમ છે કે, જેને હથિયારબળ મેળવવું હશે તેને પણ આટલી વસ્તુની જરૂર પડશે. રણવીર થવું એ કંઈ બધાયને ઈચ્છા થઈ કે તુરત સાંપડી જાય તેમ નથી. લડવૈયાને બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડશે, ભિખારી થવું પડશે. રણમાં અભયતા ન હોય તે લડી રહ્યા. તેને સત્યવ્રત પાળવાની તેટલી જરૂર ન જણાય એમ વખતે કોઈને લાગશે. પણ જ્યાં અભયતા છે ત્યાં સત્યતા સહેજે વસે છે. માણસ જ્યારે સત્ય છોડે છે ત્યારે તે કોઈ પણ પ્રકારના ભયને લીધે જ છોડે છે.

એટલે આ ચાર ગુણથી ડરી જવાનું પ્રયોજન નથી. વળી કેટલોક બીજો ફોકટ પ્રયાસ તલવારબાજને કરવો રહ્યો તે સત્યાગ્રહીને રહેતો નથી. જેટલો બીજો પ્રયાસ તલવારબાજને કરવો પડે છે તેનું કારણ ભય છે. જો તેને તદ્દન અભયતા આવે તો તે જ ઘડી તેની તલવાર તેના હાથમાંથી પડી જાય. તે ટેકાની તેને જરૂર રહેતી નથી. જેને વેર નહીં તેને તલવાર નહીં. સિંહની સામે આવનાર માણસથી એની મેળે જ લાકડી ઊંચકાઈ ગઈ. તે માણસે જોયું કે તેણે અભયતાનો પાઠ માત્ર મોઢે કર્યો હતો. તે દહાડે તેણે લાકડી છોડી અને અભયવાન થયો.

૧૮. કેળવણી

વાચક: તમે આટલું બધું બોલ્યા તેમાં તમે ક્યાંયે કેળવણીની તો જરૂર જ ન બતાવી. આપણે કેળવણીની ખામીની હંમેશાં રાવ ખાઈએ છીએ. ફરજિયાત કેળવણી આપવાની હિલચાલ આખા હિંદુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ. મહારાજા ગાયકવાડે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે. તેની તરફ બધાની આંખ દોરવાઈ છે. આપણે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આ બધો પ્રયાસ શું વૃથા સમજવો ?

અધિપતિ: જો આપણે આપણો સુધારો સર્વોત્તમ માનીએ તો મારે દિલગીરીપૂર્વક કહેવું પડશે કે એ પ્રયાસ ઘણે ભાગે વૃથા છે. મહારાજા સાહેબ તથા બીજા આપણા ધુરંધર આગેવાનો બધાને કેળવણી આપવા મથી રહ્યા છે. એમાં તેમનો હેતુ નિર્મળ છે, તેથી તેમને ધન્યવાદ જ ઘટે છે. પણ તેમના હેતુનું પરિણામ જે આવવા સંભવ છે તે આપણે ઢાંકી શકતા નથી.

કેળવણી એટલે શું ? જો તેનો અર્થ અક્ષરજ્ઞાન એટલો જ હોય તો તે તો એક હથિયારરૂપ થયું. તેનો સદુપયોગ પણ થાય અને દુરુપયોગ પણ થાય. એક હથિયારથી વાઢકાપ કરી દરદીને સાજો કરાય, તે જ હથિયાર જાન લેવાને સારુ વપરાય. એમ અક્ષરજ્ઞાન છે. તેનો ગેરઉપયોગ ઘણા માણસ કરે છે એ તો આપણે જોઈએ છીએ. તેનો સદુપયોગ પ્રમાણમાં ઓછા જ માણસો કરે છે. આ વાત બરોબર હોય તો એમ સિદ્ધ થાય છે કે અક્ષરજ્ઞાનથી દુનિયાને ફાયદાને બદલે હાનિ થઈ છે.

કેળવણીનો સાધારણ અર્થ અક્ષરજ્ઞાન એ જ થાય છે. લોકોને લખતાં, વાંચતાં, હિસાબ ગણતાં શીખવવું એ મૂળ અથવા પ્રાથમિક કેળવણી કહેવાય છે. એક ખેડૂત પોતે પ્રામાણિકપણે ખેતી કરી રોટી કમાય છે. તેને સાધારણ રીતે દુન્યવી જ્ઞાન છે. તેણે માબાપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું, તેણે પોતાની

સ્ત્રી પ્રત્યે કેમ વર્તવું, છોકરાં તરફ કેમ ચાલવું, જે ગામડામાં તે વસે છે ત્યાં તેણે કેમ રીતભાત રાખવી, આ બધાનું જ્ઞાન પૂરતું છે. તે નીતિના નિયમો સમજે છે ને પાળે છે. પણ તેને પોતાની સહી કરતાં નથી આવડતી. આ માણસને તમે અક્ષરજ્ઞાન આપી શું કરવા માગો છો ? તેના સુખમાં શો વધારો કરશો? તેના ઝૂંપડાનો કે તેની સ્થિતિનો તમારે અસંતોષ ઉપજાવવો છે ? તેમ કરવું હોય તોપણ તમારે તેને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી. પશ્ચિમના પ્રતાપમાં દબાઈ જઈ આપણે લઈ ભાગીએ છીએ કે લોકોને કેળવણી આપવી. પણ તેમાં આગળપાછળનો વિચાર કરતા નથી.

હવે ઊંચી કેળવણી લઈએ. હું ભૂગોળવિદ્યા શીખ્યો, ખગોળવિદ્યા શીખ્યો, બીજગણિત મને આવડ્યું, મેં ભૂમિતિનું જ્ઞાન લીધું, ભૂસ્તરવિદ્યાને ભૂંસી બાળી; તેથી શું ? તેથી મેં મારું શું ઉજાળ્યું? મારી આસપાસનાને શું ઉજાળ્યા? મેં તે જ્ઞાન શા હેતુથી લીધું? તેમાં મને શો ફાયદો થયો? અંગ્રેજોના જ એક વિદ્વાને (હક્સ્લીએ) આ પ્રમાણે કેળવણી વિશે કહ્યું છે: ‘તે માણસને ખરી કેળવણી મળી છે કે જે માણસનું શરીર એવું કેળવાયું છે કે તે તેના અંકુશમાં રહી શકે છે, તે શરીર ચેનથી અને સરળતાથી તેને સોંપેલું કામ કરે છે. તે માણસને ખરી કેળવણી મળી છે કે જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ છે, શાંત છે ને ન્યાયદર્શી છે. તે માણસે ખરી કેળવણી લીધી છે કે જેનું મન કુદરતના કાયદાઓથી ભરેલું છે ને જેની ઈંદ્રિયો તેને વશ છે. જેની અંતર્વૃત્તિ વિશુદ્ધ છે, અને જે માણસ નીચ કામને ધિક્કારે છે તથા પોતાના સરખા બીજાઓને ગણે છે; આવો માણસ ખરો કેળવાયેલો ગણાય. કેમ કે તે કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે. કુદરત તેનો સારો ઉપયોગ કરશે અને કુદરતનો તે સારો ઉપયોગ કરશે.’ જો આ ખરી કેળવણી હોય તો મારે સોગનપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે ઉપર હું જે શાસ્ત્રો ગણાવી ગયો તેનો ઉપયોગ મારા શરીરને કે મારી ઈંદ્રિયોને વશ કરવામાં મારે નથી કરવો પડ્યો. એટલે પ્રાથમિક કેળવણી લો કે ઊંચી કેળવણી લો, પણ તેનો ઉપયોગ મુખ્ય વાતમાં નથી આવતો. તેથી આપણે માણસ નથી બનતા – તેથી આપણે આપણું કર્તવ્ય નથી જાણતા.

वाचक : જ્યારે એમ જ છે ત્યારે તમને મારે સવાલ પૂછવો પડશે.

તમે આ બધું બોલો છો તે શાના પ્રતાપ ? તમે અક્ષરજ્ઞાન અને ઊંચી કેળવણી ન લીધાં હોત તો તમે કેમ સમજાવી શકત ?

अधिपति : તમે ઠીક સપાટો માર્યો છે, પણ મારો જવાબ તમને સીધો જ છે. જો મેં ઊંચી કે નીચી કેળવણી ન લીધી હોત તો કંઈ હું નિરુપયોગી થાત એમ માનતો નથી. હવે બોલીને ઉપયોગી થવાની ઇચ્છા રાખું છું. તેમ કરતાં જે ભણ્યો છું તેને કામે લગાડું છું, અને તેનો ઉપયોગ, જો તે ઉપયોગ હોય તો, હું મારા કરોડો ભાઈઓને નથી આપી શકતો, પણ માત્ર તમારા જેવા ભણેલાને આપું છું. તેમાં પણ મારા વિચારને ટેકો મળે છે. તમે અને હું બંને ખોટી કેળવણીના પંજામાં ફસાયા. હું તેમાંથી મુક્ત થયેલો માનું છું. હવે તે અનુભવ તમને આપું છું ને તે આપતાં લીધેલી કેળવણીનો ઉપયોગ કરી તમને તેનો સડો બતાવું છું.

વળી તમે મને સપાટો મારવામાં ભૂલ્યા છો, કેમ કે મેં કંઈ અક્ષરજ્ઞાનને દરેક સ્થિતિ માટે વખોડ્યું નથી. માત્ર એટલું જ બતાવ્યું છે કે તે જ્ઞાનની આપણે મૂર્તિપૂજા નથી કરવાની. તે કંઈ આપણી કામધુક નથી. તેની જગ્યાએ તે થોભી શકે છે. અને તે જગ્યા તો એ છે કે જ્યારે મેં ને તમે આપણી ઇંદ્રિયોને વશ કરી હોય, જ્યારે આપણે નીતિનો મજબૂત પાયો નાખીએ, ત્યારે આપણને અક્ષરજ્ઞાન લેવાની ઇચ્છા થાય તો તે લઈને તેનો સદુપયોગ કરી શકીએ ખરા. તે આભૂષણરૂપે ઠીક લાગવા સંભવ છે. પણ જો અક્ષરજ્ઞાનનો એ ઉપયોગ હોય તો આપણે તેવી કેળવણી ફરજિયાત આપવાની જરૂર નથી રહેતી. આપણી પુરાણી નિશાળો બસ છે. તેમાં નીતિની કેળવણીને પ્રથમ મૂકી છે. તે પ્રાથમિક કેળવણી છે. તેની ઉપર જે ચણતર કરીશું તે નભી શકશે.

वाचक : ત્યારે અંગ્રેજી કેળવણીનો ઉપયોગ સ્વરાજને સારુ તમે ગણતા નથી. એ હું બરોબર સમજ્યો છું ?

अधिपति : હા અને ના એવો મારો જવાબ છે. કરોડો માણસોને અંગ્રેજી કેળવણી દેવી તે તેઓને ગુલામીમાં નાખવા બરોબર છે. મૅકૉલેએ જે

કેળવણીનો પાયો રચ્યો તે ખરું જોતાં ગુલામીનો પાયો હતો. તેણે તેવું સમજીને પોતાનો લેખ ઘડ્યો એમ હું નથી સમજાવતો. પણ તેના કાર્યનું એ જ પરિણામ આવ્યું છે. આપણે સ્વરાજની વાત પરભાષામાં કરીએ છીએ એ કેવી કંગાલિયત !

જે કેળવણી અંગ્રેજીનો ઉતાર છે તે આપણો શણગાર બને છે એ જાણવા જેવું છે. તેઓના જ વિદ્વાનો બોલ્યા કરે છે કે આ સારું નથી, તે સારું નથી. કેળવણીનાં ધોરણો ફર્યા જ કરે છે. આપણે તો તેઓ જે ભૂલી ગયા જેવા હોય તેને પણ અજ્ઞાનપણે વળગી રહીએ છીએ. તેઓમાં સહુ સહુની ભાષા વધારવાને મહેનત થાય છે. વેલ્સ એ એક ઈંગ્લંડનું પરગણું. તેની ભાષા ધૂળ જેવી ગણાય. તેનો જીર્ણોદ્ધાર હવે થઈ રહ્યો છે.

વેલ્સનાં છોકરાંની પાસે વેલ્સ બોલાવવું એવો પ્રયાસ ચાલે છે. તેમાં ઈંગ્લંડનો ખજાનચી લૉઈડ જ્યૉર્જ મુખ્ય ભાગ લે છે. ત્યારે આપણી દશા કેવી છે ? આપણે એકબીજાને કાગળ લખીએ તે ભૂલભરેલા અંગ્રેજીમાં. આવા ખોડવાળા અંગ્રેજીમાંથી સાધારણ એમ.એ. પણ મુક્ત નથી.

આપણા સરસમાં સરસ વિચાર બતાવવાનું વાહન તે અંગ્રેજી, આપણી કૉંગ્રેસ તે અંગ્રેજીમાં ચાલે. આપણાં સરસ છાપાં તે અંગ્રેજીમાં. જો આવું લાંબી મુદત સુધી ચાલશે તો આપણી પછીની પ્રજા આપણો તિરસ્કાર કરશે ને તેમનો શાપ આપણા આત્માને લાગશે એમ મારું માનવું છે.

તમારે સમજવા જેવું છે કે અંગ્રેજી કેળવણી લઈને આપણે પ્રજાને ગુલામ બનાવી છે. અંગ્રેજી કેળવણીથી દંભ, રાગ, જુલમ વગેરે વધ્યાં. અંગ્રેજી ભાણનારે લોકોને ધૂતવામાં, તેઓને ત્રાસ પમાડવામાં મણા નથી રાખી. હવે જો આપણે તેઓને સારુ કંઈ જ કરીએ છીએ તો તે આપણે કરેલા કરજનો એક કટકો વાળીએ છીએ.

એ કંઈ થોડી જુલમની વાત છે કે પોતાના દેશમાં મારે ઈન્સાફ મેળવવો હોય તો મારે અંગ્રેજી ભાષા વાપરવી પડે ! હું જ્યારે બૅરિસ્ટર થાઉં ત્યારે મારાથી સ્વભાષામાં બોલાય નહીં ! મારી પાસે બીજા માણસે તરજુમો કરવો જોઈએ ! આ કંઈ થોડો દંભ ! આ ગુલામીની સીમા નથી તો શું છે ?

તેમાં હું અંગ્રેજનો દોષ કાઢું કે મારો પોતાનો ? હિંદુસ્તાનને ગુલામ બનાવનાર તો આપણે અંગ્રેજી જાણનાર છીએ. પ્રજાની હાય અંગ્રેજ ઉપર નથી પડવાની, પણ આપણી ઉપર પડવાની છે.

પણ મેં તમને કહ્યું કે મારો જવાબ હા અને ના છે. હા છે કેમ તે સમજાવી ગયો.

ના કેમ તે હવે કહું છું. આપણે દરદમાં એવા ઘેરાઈ ગયા છીએ કે તદ્દન અંગ્રેજી કેળવણી લીધા વિના ચાલે તેવો સમય રહ્યો નથી. જેણે તે કેળવણી લીધી છે તે તેનો સદુપયોગ કરે. પોતે તેનો ઉપયોગ માની જરૂર જણાય ત્યાં કરે. અંગ્રેજોની સાથે વહેવારમાં, બીજા હિંદી જેની ભાષા આપણે ન સમજીએ તેને સારુ, અને અંગ્રેજો પોતે પોતાના સુધારાથી કેવા કાયર થાય છે તે જાણવા સારુ. જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા છે તેમની પ્રજાને પ્રથમ નીતિ શીખવવી, તેઓને સ્વભાષા શીખવવી, તેઓને એક બીજી હિંદની ભાષા શીખવવી. પ્રજા જ્યારે પાકી ઉંમરે પહોંચે ત્યારે ભલે અંગ્રેજી કેળવણી લે. તે માત્ર તેનું છેદન કરવાના ઈરાદાથી, તેમાંથી પૈસો પ્રાપ્ત કરવાના ઈરાદાથી નહીં. આમ કરતાં પણ આપણે વિચારવું પડશે કે અંગ્રેજી શું શીખવું ને શું ન શીખવું. કયાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો તે વિચારવું પડશે. સહેજ ખ્યાલ કરતાં જણાઈ રહેશે કે જો અંગ્રેજી ડિગ્રી વગેરે લેતા આપણે બંધ થઈએ તો અંગ્રેજી રાજ્યાધિકારી ચમકશે.

वाचक : ત્યારે કેળવણી કેવી આપવી ?

अधिपति : તેનો જવાબ ઉપર કંઈક આવી ગયો. છતાં વધુ વિચારીએ. મને તો લાગે છે કે આપણે આપણી બધી ભાષાને ઉજ્જવળ કરવી ઘટે છે. આપણી ભાષામાં આપણે કેળવણી લેવી તે શું, તેનો વિસ્તાર કરવાની આ જગ્યા નથી. આપણે અંગ્રેજી પુસ્તકો જે કામનાં છે તેનો તરજુમો કરવો પડશે. ઘણાં શાસ્ત્રો શીખવાનો મિથ્યા ડોળ ને વહેમ છોડવાં. ધર્મકેળવણી અથવા નીતિકેળવણી તે પહેલાં હોવી જ જોઈએ. દરેક કેળવાયેલા હિંદીને સ્વભાષા, હિંદુને સંસ્કૃત, મુસલમાનને અરબી, પારસીને પર્શિયનનું અને બધાને હિંદીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કેટલાક હિંદુએ અરબી અને કેટલાક

મુસલમાને તથા પારસીએ સંસ્કૃત શીખવું જોઈએ. ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના હિંદીએ તામિલ શીખવું જોઈએ. આખા હિંદુસ્તાનને જોઈએ તે તો હિંદી હોવી જોઈએ. તે ઉર્દૂ અથવા નાગરી લિપિમાં લખવાની છૂટ ઘટે છે. હિંદુ-મુસલમાનના વિચાર ઠીક રહે, તેથી આ બંને લિપિ ઘણા હિંદીએ જાણી લેવાની જરૂર છે. આમ થતાં આપણે એકબીજાની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં અંગ્રેજીને હંકારી શકીશું.

અને આ બધું પણ કોને સારુ છે ? આપણે કે જેઓ ગુલામ થયા છીએ તેને સારુ છે. આપણી ગુલામીએ પ્રજા ગુલામ થઈ છે. આપણે છૂટીએ તો પ્રજા છૂટી જ છે.

वाचक : તમે ધર્મકેળવણીની વાત કરી એ ભારે પડતી છે.

अधिपति : છતાં તે વિના છૂટકો નથી. હિંદુસ્તાન કદી નાસ્તિક બનવાનું નથી. નાસ્તિકનો પાક હિંદની ભૂમિને ભાવતો નથી. કામ વિકટ છે. ધર્મની કેળવણીનો વિચાર કરતાં માથું ફરવા લાગે છે. ધર્માચાર્યો દંભી અને સ્વાર્થી જોવામાં આવે છે. તેઓને આપણે વીનવવા પડશે. મુલ્લાં, દસ્તૂર અને બ્રાહ્મણના હાથમાં તે ચાવી છે. પણ જો તેઓને સદ્‌બુદ્ધિ ન આવે તો અંગ્રેજી કેળવણીથી જે ઉત્સાહ આપણને આવ્યો છે તે ઉત્સાહ વાપરી આપણે લોકોને નીતિની કેળવણી આપી શકીએ છીએ. આ બહુ મુશ્કેલીની વાત નથી. હિંદી દરિયાની કિનારીને મેલ લાગ્યો છે. તે મેલમાં જે ખરડાયા છે તેમને સાફ થવું રહ્યું છે તેવા આપણે, તે પોતાની મેળે પણ ઘણે ભાગે સાફ થઈ શકીએ છીએ. મારી ટીકા કંઈ કરોડોને સારુ નથી. હિંદુસ્તાનને મૂળ દિશા ઉપર લાવવામાં આપણે મૂળ દિશામાં આવવું રહ્યું છે. બાકી કરોડો તો મૂળ દિશામાં જ છે. તેમાં સુધારા, બિગાડા, વધારા કાળાનુક્રમે થયા જ કરશે. પશ્ચિમના સુધારાને હાંકી કાઢવો એ જ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. બીજું તેની મેળે આવી રહેશે.

૧૯. સંચાકામ

वाचक : તમે પશ્ચિમના સુધારાને હાંકી કાઢવાની વાત કરો છો ત્યારે તો તમે એમ પણ કહેશો કે સંચાકામમાત્ર આપણને ન જ જોઈએ.

अधिपति : તમે આ સવાલ કરી મને જે ઘા લાગ્યો હતો તે તાજો કર્યો છે. મિ. રોમેશચંદ્ર દત્તનું પુસ્તક 'હિંદુસ્તાનનો આર્થિક (ઈકૉનૉમિક) ઈતિહાસ' વાંચ્યું ત્યારે મને એવું થઈ આવ્યું હતું. તેનો પાછો વિચાર કરું છું ત્યાં મારું દિલ ભરાઈ આવે છે.

સંચાકામનો સપાટો લાગ્યો ત્યારે તો હિંદુસ્તાન પાયમાલ થયું. માન્ચેસ્ટરે તો આપણને જે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે તેની હદ બાંધી શકાતી નથી. હિંદુસ્તાનમાંથી કારીગરી લગભગ ગઈ તે તો માન્ચેસ્ટરનું જ કામ.

પણ હું ભૂલું છું. માન્ચેસ્ટરને દોષ કેમ દેવાય ? આપણે તેનાં કપડાં પહેર્યાં ત્યારે માન્ચેસ્ટરે વણ્યાં. બંગાળની બહાદુરીનું જ્યારે મેં વર્ણન વાંચ્યું ત્યારે મને હર્ષ થયો. બંગાળમાં કાપડની મિલો નથી, તો લોકોએ અસલ ધંધો પાછો પકડી લીધો. બંગાળ મુંબઈની મિલને ઉત્તેજન આપે છે તે ઠીક જ છે, પણ જો બંગાળે સંચાકામમાત્રની આભડછેટ (બૉયકોટ) રાખી હોત તો હજુ વિશેષ ઠીક થાત.

સંચાએ યુરોપને ઉજ્જડ કરવા માંડ્યું છે ને તેનો વાયરો હિંદુસ્તાનમાં છે. સંચો એ આધુનિક સુધારાની મુખ્ય નિશાની છે ને તે મહાપાપ છે એમ હું તો ચોખ્ખું જોઈ શકું છું.

મુંબઈની મિલોમાં જે મજૂરો કામ કરે છે તે ગુલામ બન્યા છે. જે બૈરાંઓ તેમાં કામ કરે છે તેમની દશા જોઈ હરકોઈને કમકમાટી આવશે. મિલનો વરસાદ નહોતો વરસ્યો ત્યારે કંઈ તે ઓરતો ભૂખે નહોતી મરતી. આ સંચાનો વાયરો વધે તો હિંદુસ્તાનની બહુ દુઃખી દશા થશે. મારી વાત ભારે પડતી જણાશે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આપણે હિંદુસ્તાનમાં મિલો

કરીએ તેના કરતાં હજુ માન્ચેસ્ટરમાં પૈસા મોકલી તેનું સડેલું કાપડ વાપરવું એ ભલું છે, કેમ કે તેનું કાપડ વાપરવાથી આપણો પૈસો જ જશે. આપણે હિંદુસ્તાનમાં માન્ચેસ્ટર સ્થાપવાથી આપણો પૈસો હિંદુસ્તાનમાં રહેશે, પણ તે પૈસો આપણું લોહી લેશે, કેમ કે આપણી નીતિ લઈ જશે. જેઓ મિલોમાં કામ કરે છે તેમની નીતિ કેવી છે તે તેઓને પૂછવું. તેઓમાંથી જેઓએ પૈસો એકઠો કર્યો છે તેઓની નીતિ બીજા પૈસાદાર કરતાં સરસ હોવાનો સંભવ નથી. અમેરિકાના રૉકફેલર કરતાં હિંદના રૉકફેલર કંઈ ઊતરે એમ માનવું એ તો અજ્ઞાન જ ગણાય. ગરીબ હિંદુસ્તાન છૂટી શકશે, પણ અનીતિથી થયેલું પૈસાદાર હિંદુસ્તાન છૂટનાર જ નથી.

મને તો લાગે છે કે આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે અંગ્રેજી રાજ્યને નિભાવી રાખનાર તે પૈસાદાર માણસો છે. તેઓનો સ્વાર્થ તેવી સ્થિતિમાં રહેલ છે. પૈસો માણસને રાંક બનાવે છે. એવી બીજી વસ્તુ તો દુનિયામાં વિષય છે. એ બંને વિષય વિષમય છે. તેનો દંશ સર્પના દંશ કરતાં ભૂંડો છે. સર્પ કરડે ત્યારે દેહ લઈને છૂટકો કરે છે. પૈસો અથવા વિષય કરડે છે ત્યારે દેહ, જીવ, મન, બધું લેતાં પણ છુટકારો થતો નથી. એટલે આપણા દેશમાં મિલો થાય તેથી ખાસ રાજી થવા જેવું રહેતું નથી.

वाचक: ત્યારે શું મિલોને બંધ કરી દેવી ?

अधिपति: એ વાત મુશ્કેલ છે. સ્થાયી થયેલી વસ્તુને કાઢવી તે ભારે પડતું છે. તેથી કાર્યનો અનારંભ તે પ્રથમ ડહાપણમાં ગણાયું છે. મિલના ધણીની ઉપર આપણે તિરસ્કારની નજરે નથી જોઈ શકતા. તેઓની ઉપર દયા ખાઈએ. તેઓ એકાએક મિલ છોડી દે એ તો ન બને, પણ આપણે તેઓનાં સાહસ ન વધારવાની અરજી કરી શકીએ છીએ. તેઓ ભલાઈ કરે તો તેઓ પોતે પોતાનું કામ ધીમે ધીમે ટૂંકું કરે. તેઓ પોતે જ જૂના, પ્રૌઢ, પવિત્ર રેંટિયા ઘેર ઘેર સ્થાપી શકે છે, લોકોનું વણેલું કાપડ લઈ વેચી શકે છે.

તેઓ તેમ ન કરે તોપણ લોકો પોતે સંચાકામની વસ્તુ વાપરતા બંધ થઈ શકે છે.

वाचक: એ તો કાપડનું કહ્યું. પણ સંચાની તો અસંખ્ય વસ્તુ છે. કાં તો

પરદેશથી લેવી, કાં તો આપણે તેવા સંચા દાખલ કરવા.

અધિપતિ: ખરેખર, આપણા દેવતા પણ જર્મનીના સંચામાં ઘડાઈને આવે છે. એટલે પછી દીવાસળી કે ટાંકણીથી કરી કાચના ઝુમ્મરની શી વાત કરવી ? મારો જવાબ તો એક જ છે. જ્યારે એ બધી વસ્તુ સંચાની નહોતી બની ત્યારે હિંદ શું કરતું હતું? તેવું તે આજે પણ કરશે. જ્યાં સુધી હાથે ટાંકણી નહીં બનાવીએ ત્યાં લગી ટાંકણી વિના ચલાવીશું. હાંડીઝુમ્મરને ટાંગી દઈશું. કોડિયામાં તેલ નાખી આપણા ખેતરમાં પાકેલા રૂની વાટ વણી બત્તી કરીશું. તેમ કરતાં આંખ બચશે, પૈસો બચશે ને સ્વદેશી રહીશું, થઈશું, સ્વરાજની ધૂણી ધખાવીશું.

આ બધું બધા માણસો એકીવખતે કરશે અથવા તો એકીવખતે કેટલાક માણસો બધી સંચાની વસ્તુઓ છોડી દેશે. એમ બનવાનું નથી. પણ તે વિચાર ખરો હશે તો આપણે હંમેશાં શોધ કરીશું, હંમેશાં થોડી થોડી વસ્તુ મૂકતા જઈશું; તેમ કરતાં બીજા પણ કરશે. પ્રથમ તે વિચાર બંધાવાની જરૂર છે; પછી તે પ્રમાણે કાર્ય થશે. પ્રથમ એક જ માણસ કરશે; પછી દસ, પછી સો, એમ નાળિયેરની વાત માફક વધ્યા જ કરશે. જે મોટા કરે છે તે નાના કરે છે ને કરશે. સમજીએ તો રમત ઘણી ટૂંકી ને સહેલી છે. બીજો કરે ત્યાં લગી મારે તમારે રાહ જોવાની નથી. આપણે તો સમજીએ કે તુરત શરૂ કરી જ દેવાનું. નહીં કરે તેની ગાંઠ જશે. સમજશે છતાં નહીં કરે તે તો માત્ર દંભી ગણાશે.

વાચક: ટ્રામગાડી ને વીજળીની બત્તીનું કેમ ?

અધિપતિ: આ સવાલ તમે બહુ મોડો પૂછ્યો. એ સવાલમાં હવે કંઈ જીવ રહ્યો નથી. રેલે જો આપણો નાશ કર્યો છે તો વળી ટ્રામ શું નથી કરતી? સંચો એ તો રાફડો છે. તેમાં એક સર્પ ન હોય પણ સેંકડો. એકની પાછળ બીજા, એમ લાગેલું જ છે. જ્યાં સંચા ત્યાં મોટાં શહેર. જ્યાં મોટાં શહેર ત્યાં ટ્રામગાડી ને રેલગાડી. ત્યાં જ વીજળીની બત્તીની જરૂર હોય. ઈંગ્લંડમાં પણ ગામડાંઓમાં વીજળીની બત્તી કે ટ્રામ નથી એ તમે જાણતા હશો. પ્રામાણિક વૈદ્ય અને દાક્તરો તમને કહી આપશે કે જ્યાં રેલગાડી, ટ્રામગાડી

વગેરે સાધનો વધ્યાં છે ત્યાં લોકોની તંદુરસ્તી બગડેલી હોય છે. મને યાદ છે કે એક શહેરમાં જ્યારે પૈસાની તંગી આવી ત્યારે ટ્રામની, વકીલની તથા દાક્તરની આવક ઘટી ને લોકો તંદુરસ્ત થયા.

સંચાનો ગુણ તો મને એકે યાદ નથી આવતો; અવગુણથી તો ચોપડી ચીતરી શકું છું.

વાચક: આ બધું લખેલું સંચાની મદદથી છપાશે, તેની મદદથી વહેંચાશે, એ સંચાનો ગુણ કે અવગુણ ?

અધિપતિ: ઝેરથી ઝેરનો નાશ થવાનો આ દાખલો છે. એ કંઈ સંચાનો ગુણ નથી. સંચો મરતાં મરતાં બોલી જાય છે કે સાંભળજો ને ચેતજો; મારામાંથી તમે લાભ નથી લેવાના. આટલો જે ઠીક પ્રયાસ સંચે કર્યો કહેવાય તે પણ માત્ર સંચાની જાળમાં ફસાયેલા છે તેને જ લાગુ પડે છે.

પણ મૂળ વાત ન ભૂલજો. સંચો એ ખરાબ વસ્તુ છે એ મનમાં દઢાવવું. પછી આપણે તેનું ધીમે ધીમે છેદન કરીશું. એવો સરળ રસ્તો કુદરતે ઘડ્યો જ નથી કે જે વસ્તુની આપણને અભિલાષા થઈ કે તુરત પ્રાપ્ત થાય. સંચાની ઉપર આપણી મીઠી નજરને બદલે ઝેરી નજર પડશે તો છેવટે તે જશે જ.

૨૦. છુટકારો

વાચક: તમારા વિચાર ઉપરથી હું એમ જોઉં છું કે તમે ત્રીજો પક્ષ સ્થાપવા માગો છો. તમે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ નહીં, તેમ મૉડરેટ નહીં.

અધિપતિ: એ ભૂલ થાય છે. મારા મનમાં ત્રીજા પક્ષનો વિચાર રહેતો જ નથી. બધાના વિચાર સરખા નથી હોતા. મૉડરેટમાં બધા એક જ વિચારના છે એમ નથી ધારવાનું. જેને નોકરી કરી છૂટવું છે તેને પક્ષ કેવા? હું તો મૉડરેટની સેવા કરું, તેમ જ એક્સ્ટ્રીમિસ્ટની. જ્યાં તેઓના વિચારથી મારો મત નોખો પડે ત્યાં હું તેઓને વિનયપૂર્વક જણાવું ને મારું કામ કર્યે જાઉં.

વાચક: ત્યારે તમારે બંનેને કહેવું હોય તો શું કહો ?

अधिपति: એક્સ્ટ્રીમિસ્ટને હું કહું કે તમારો હેતુ હિંદને સારુ સ્વરાજ મેળવવાનો છે. સ્વરાજ તમારું મેળવ્યું મળે તેમ નથી. સ્વરાજ તો સહુએ સહુનું લેવું જોઈએ – કરવું જોઈએ. બીજા મેળવે તે સ્વરાજ્ય નથી, પણ પરરાજ્ય છે. એટલે તમે અંગ્રેજને કાઢીને સ્વરાજ લીધું એમ ધારો તો તે ઠીક નથી. ખરું સ્વરાજ જે તમે માગો છો તે તો હું અગાઉ જણાવી ગયો છું તે જ હોવું જોઈએ.

તે તમે દારૂગોળાથી કદી લેવાના નથી. દારૂગોળો એ હિંદને સદે તેવી વસ્તુ નથી વાસ્તે સત્યાગ્રહ ઉપર જ ભરોસો રાખો. મનમાં એવો વહેમ પણ ન લાવો કે આપણને સ્વરાજ મળવામાં દારૂગોળાની જરૂર છે.

મૉડરેટને કહું કે આપણે માત્ર આજીજી કરવા માગીએ તે તો આપણી હીણપત છે. તેમાં આપણે આપણી હલકાઈ કબૂલ કરીએ છીએ. અંગ્રેજી સંબંધની જરૂર જ છે એમ કહેવું એ આપણે ઈશ્વરના ચોર થયા બરોબર છે. આપણને ઈશ્વર સિવાય કોઈની જરૂર છે એમ તો કહેવું ઘટે નહીં. વળી સાધારણ વિચાર કરતાં પણ એમ કહેવું કે અંગ્રેજ વિના હાલ તો ન જ ચાલે, એ અંગ્રેજને અભિમાની કરવા જેવું છે.

અંગ્રેજ ગાંસડી બાંધીને ચાલ્યા જશે તો કંઈ હિંદુસ્તાન રાંડશે એમ જાણવાનું નથી. તેમ થતાં જેઓ દાબથી બેસી રહ્યા હશે તે લડશે એવો સંભવ છે. ભરનીંગળને દાબવાથી કશો ફાયદો નથી. તે તો ફૂટ્યે જ છૂટકો. એટલે જો આપણે માંહોમાંહે લડવાનું સરજ્યું હશે તો લડી મરીશું. તેમાં બીજાએ નબળાને બચાવવાના બહાનાથી પડવાની જરૂર નથી. તેમાં તો આપણું નખોદ વળ્યું છે.

નબળાનો એમ બચાવ કરવો તે નબળાને વધારે નબળા બનાવવા જેવું છે. આ વિચાર મૉડરેટે બરોબર કરવો ઘટે છે. તે વિના સ્વરાજ હોય નહીં. એક અંગ્રેજી પાદરીએ કહેલા શબ્દો તેઓને હું યાદ આપીશ કે, 'આપણે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંધેર હોય તે સહન કરવા જેવું છે, પણ પરરાજ્યની સફાઈ તે દરિદ્રતા છે.' માત્ર તે પાદરીના સ્વરાજનો ને હિંદ સ્વરાજનો અર્થ જુદો છે. આપણે ગોરાનો કે હિંદીનો – કોઈનો જુલમ કે દાબ માગતા નથી,

બધાને તરતાં શીખવા શીખવવાનું છે.

આમ બને તો એકસ્ટ્રીમિસ્ટ તથા મૉડરેટ બંને મળે – મળી શકે – મળવા જોઈએ; એકબીજાથી બીવાની કે અવિશ્વાસ રાખવાની જરૂર નથી.

वाचक : એટલું તમે બે પક્ષને કહો. અંગ્રેજને શું કહેશો ?

अधिपति : તેમને હું વિનયપૂર્વક કહીશ કે તમે મારા રાજા ખરા. તમે તમારી તલવારથી છો કે મારી ઈચ્છાથી છો, એ સવાલની ચર્ચા મારે કરવાની જરૂર નથી. તમે મારા દેશમાં રહો તેનો પણ મને દ્વેષ નથી. પણ તમારે રાજા છતાં નોકર થઈને રહેવું પડશે. તમારું કહ્યું અમારે નહીં, પણ અમારું કહ્યું તમારે કરવું પડશે. આજ લગી તમે આ દેશમાંથી જે ધન લઈ ગયા તે તમને પચ્યું પણ હવે તમે તેમ કરશો તે નહીં ફાવે. તમે હિંદુસ્તાનનું સિપાઈગરું કરવાની ઈચ્છા રાખો તો રહી શકાય તેવું છે. તમારે અમારી સાથે વેપારની લાલચ છોડવી. તમે જે સુધારાની હિમાયત કરો છો તેને અમે કુધારો જાણીએ છીએ. અમારા સુધારાને અમે તમારા કરતાં અત્યંત ચઢિયાતો માનીએ છીએ. તેમ તમને સૂઝી આવે તો તમારો લાભ છે. તેમ તમને ન સૂઝે તોપણ તમારી જ કહેવત પ્રમાણે તમારે અમારા દેશમાં દેશી થઈને રહેવું જોઈશે. તમારાથી અમારા ધર્મને બાધ આવે તેમ ન થવું જોઈએ. તમારો ધર્મ છે કે, તમારે રાજ્યકર્તા હોઈ હિંદુના માનને ખાતર ગાયના માંસનો આહાર છોડવો અને મુસલમાનના માનને ખાતર તમારે બૂરા જનાવરનો આહાર છોડવો. અમે દબાયેલા તેથી બોલી શક્યા નથી, પણ અમારી લાગણી નથી દુખાઈ એમ તમારે સમજવાનું નથી. અમે સ્વાર્થ કે બીજા ભયથી તમને કહી નથી શક્યા, પણ હવે કહેવું એ અમારી ફરજ છે. તમે સ્થાપેલી નિશાળો અને અદાલતો કંઈ કામની નથી એમ માનીએ છીએ. તેને બદલે અમારી અસલી અદાલતો ને શાળાઓ હતી તે અમારે જોઈશે.

હિંદુસ્તાનની ભાષા અંગ્રેજી નથી પણ હિંદી છે. તે તમારે શીખવી ઘટશે ને અમે તો તમારી સાથે વ્યવહાર અમારી જ ભાષામાં રાખી શકીશું.

તમે રેલવે અને સોલ્જરોમાં અખૂટ પૈસા વાપરો છો તે અમે દેખી શકતા નથી, તેની અમને જરૂર નથી જણાતી. રશિયાની બીક તમને હશે, અમને

નથી. તે આવશે ત્યારે અમે જોઈ લઈશું; તમે હશો તો આપણે સાથે જોઈ લઈશું. અમારે વિલાયતી કે યુરોપી કાપડ ન જોઈએ. આ દેશમાં પેદા થયેલી વસ્તુઓથી અમે ચલાવી લઈશું. તમારાથી એક આંખ માન્ચેસ્ટર ઉપર ને બીજી અમારી ઉપર, એમ નહીં પરવડે. તમારો અને અમારો એક જ સ્વાર્થ છે એમ તમે વર્તો ત્યારે સાથ ચાલી શકે.

તમારી સાથે આ વાત તોછડાઈથી નથી કરી. તમારી પાસે હથિયારબળ છે, નૌકાસૈન્ય ભારે છે. તેની સામે અમે તેવા જ બળથી નહીં લડી શકીએ. પણ જો તમને ઉપલી વાત કબૂલ નહીં હોય તો અમે તમારી સાથે નહીં રમીએ. તમારી મરજીમાં આવે તો અને બને તો તમે અમને કાપજો; મરજીમાં આવે તો તોપે ઉડાવજો. અમને જે પસંદ નથી તે તમે કરો તેમાં અમે તમને મદદ નથી કરવાના, ને અમારી મદદ વિના તમારાથી ડગ ભરી શકાય તેમ નથી.

આ વાત તમે તમારી સત્તાના મદમાં હસી કાઢશો એવો સંભવ છે. આજકાલમાં તમારું હસવું મિથ્યા છે એમ તો તમને વખતે નહીં દેખાડી શકાય, પણ જો અમારામાં દમ હશે તો તમે જોશો કે તમારો મદ નકામો છે ને તમારું હસવું તે વિપરીત બુદ્ધિની નિશાની હતું.

અમે તો માનીએ છીએ કે તમે હાડે ધર્મી પ્રજાના માણસ છો. અમે તો ધર્મસ્થાનમાં જ વસીએ છીએ. તમે ને અમે કેમ સાથે થયા તે વિચારવું ફોકટ છે. પણ આપણા સંબંધનો આપણે બંને સદુપયોગ કરી શકીએ છીએ.

તમે હિંદમાં આવનાર અંગ્રેજો તે અંગ્રેજી પ્રજાનો ખરો નમૂનો નથી. તેમ અમે અર્ધા અંગ્રેજ જેવા બનેલા હિંદીઓ પણ ખરી હિંદી પ્રજાનો નમૂનો કહેવાઈ શકતા નથી. અંગ્રેજી પ્રજા જો બધું સમજે તો તમારા કાર્યની સામે થાય. હિંદી પ્રજાએ તો તમારી સાથે સંબંધ થોડો જ રાખ્યો છે. તમે જો તમારો સુધારો જે કુધારો છે, તેને છોડી તમારા ધર્મનું શોધન કરશો તો તમે જોશો કે અમારી માગણી બરોબર છે. એ જ રીતે તમારાથી હિંદુસ્તાનમાં રહેવાય. એમ તમે રહો તો તમારી પાસેથી અમારે કેટલુંક શીખવાનું છે તે શીખીશું, અને અમારી પાસેથી તમારે ઘણું શીખવાનું છે તે તમે શીખશો.

આમ કરતાં આપણે લાભ લઈશું ને દુનિયાને લાભ કરીશું. પણ તે તો જ્યારે આપણા સંબંધની જડ ધર્મક્ષેત્રમાં નખાય ત્યારે જ બને.

वाचक: પ્રજાને શું કહેશો ?

अधिपति: પ્રજા તે કોણ ?

वाचक: અત્યારે તો તમે જે અર્થમાં વાપરો છો તે જ પ્રજા; એટલે જેઓ યુરોપી સુધારાથી ખરડાયેલા છે, જેઓ સ્વરાજનો ધ્વનિ કાઢી રહ્યા છે તે.

अधिपति: આ પ્રજાને હું કહીશ કે જે હિંદીને ખરી ખુમારી ચઢી હશે તે જ ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજને કહી શકશે ને તેઓના રુઆબમાં નહીં દબાય.

ખરી ખુમારી તો તેને જ ચઢે કે જે જ્ઞાનપૂર્વક માને કે, હિંદી સુધારો તે સર્વોપરી છે ને યુરોપી સુધારો તે ત્રણ દહાડાનો તમાસો છે. એવા સુધારા તો કંઈ થઈ ગયા ને રોળાયા; કંઈ થશે ને રોળાશે.

ખરી ખુમારી તેને જ હોઈ શકશે કે જે આત્મબળ અનુભવી શરીરબળથી નહીં દબાતાં નીડર રહેશે અને તોપબળનો સ્વપ્ને પણ ઉપયોગ કરવા નહીં ધારે.

ખરી ખુમારી તેને જ રહેશે કે જે હિંદી અત્યારની દયામણી દશાથી બહુ જ અકળાયો હશે ને જેણે ઝેરનો પ્યાલો પહેલેથી જ પી લીધો હશે.

તેવો હિંદી એક જ હશે તો તે પણ ઉપર મુજબ અંગ્રેજને કહેશે અને તે અંગ્રેજને સાંભળવું જોઈશે.

ઉપરની માગણી તે માગણી નથી, પણ હિંદીના મનની દશા સૂચવે છે. માગ્યું નહીં મળે; લીધું લેવાશે. લેવાનું બળ જોઈશે. તે બળ તો તેને જ હશે કે –

(૧) જે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ન ચાલતાં જ કરશે.

(૨) જે વકીલ હોઈ પોતાની વકીલાત છોડી દેશે ને પોતે ઘરમાં રેંટિયો લઈ લૂગડાં વણશે.

(૩) જે વકીલ હોઈ પોતાનું જ્ઞાન માત્ર લોકોને સમજાવવામાં ને અંગ્રેજોની આંખ ઉઘાડવામાં ગાળશે.

(૪) જે વકીલ હોઈ વાદીપ્રતિવાદીના કજિયામાં પડશે નહીં, પણ

અદાલતોને તજશે ને પોતાના અનુભવે લોકોને તે છોડવાનું સમજાવશે.

(૫) જે વકીલ હોવા છતાં જેમ વકીલપણું છોડશે તેમ જડજપણું પણ છોડશે.

(૬) જે દાક્તર હોઈ પોતાનો ધંધો તજશે ને સમજશે કે લોકોનાં ચામ ચૂંથવા કરતાં લોકોના આત્માને ચૂંથી તેનું સંશોધન કરી તેમને સાજા બનાવવા.

(૭) જે દાક્તર હોઈ સમજશે કે પોતે ગમે તે ધર્મનો હોય છતાં જે ઘાતકીપણું જીવો ઉપર અંગ્રેજી વૈદકશાળાઓમાં વાપરવામાં આવે છે તે ઘાતકીપણા દ્વારા શરીર સાજું થતું હોય તોપણ તે ન થાય ને માંદું રહે તે ઠીક છે.

(૮) જે દાક્તર હોવા છતાં રેંટિયો પોતે પણ લેશે ને લોકો જે માંદા હશે તેમને તેમની માંદગીનું કારણ બતાવી તે કારણ દૂર કરવા કહેશે; પણ નકામી દવાઓ આપી તેમને પંપાળશે નહીં. તે સમજશે કે નકામી દવા નહીં લેતાં તેવા માંદાનું શરીર પડી જશે તો દુનિયા રંડાવાની નથી, ને તે માણસની ઉપર ખરી દયા વાપરી ગણાશે.

(૯) જે ધનાઢ્ય હશે છતાં પોતાના પૈસાની દરકાર રાખ્યા વિના જે મનમાં છે તે જ બોલશે ને ચરમબંધીની પરવા નહીં રાખે.

(૧૦) જે ધનાઢ્ય હોઈ પોતાનો પૈસો રેંટિયા સ્થાપવામાં વાપરશે ને પોતે માત્ર સ્વદેશી માલ પહેરી, વાપરી બીજાને ઉત્તેજન આપશે.

(૧૧) બધા હિંદી સમજશે કે આ સમય પશ્ચાત્તાપનો, પ્રાયશ્ચિત્તનો, શોકનો છે.

(૧૨) બધા સમજશે કે અંગ્રેજનો દોષ કાઢવો તે વ્યર્થ છે. તેઓ આપણે વાંકે આવ્યા, આપણે વાંકે રહ્યા છે ને આપણો વાંક દૂર થયે જશે અથવા બદલાશે.

(૧૩) બધા સમજશે કે શોકદશામાં મોજશોખ હોઈ ન શકે; જ્યાં સુધી આપણને ચેન નથી ત્યાં સુધી આપણે જેલમાં કે દેશપાર હોઈએ તે ઠીક છે.

(૧૪) બધા હિંદી સમજશે કે આપણે લોકોને સમજાવવાને ખાતર

જેલમાં ન જવાય તેવી સાવચેતી રાખવી એ તદ્દન મોહ છે.

(૧૫) સહુ સમજશે કે કહેવા કરતાં કરવાની અસર અજબ થાય છે; નીડર થઈ જે મનમાં છે તે બોલવું જ ને તે બોલતાં પરિણામ આવે તે સહેવું; ત્યારે તો આપણે આપણા બોલવાની છાપ પાડી શકીએ છીએ.

(૧૬) બધા હિંદી સમજશે કે આપણે દુઃખ સહન કરીને જ બંધન છોડાવી શકીશું.

(૧૭) બધા હિંદી સમજશે કે આપણે જે પાપ અંગ્રેજોને તેમના સુધારામાં ઉત્તેજન આપીને કર્યું છે તેનું નિવારણ કરવા દેહાંત લગી આંદામાનમાં રહીએ તો જરાયે વધારે પડતું નથી થયું.

(૧૮) બધા હિંદી સમજશે કે કોઈ પણ પ્રજા દુઃખ વેઠ્યા વિના ચઢી નથી. રણસંગ્રામમાં પણ કસોટી તે દુઃખ છે, બીજાને મારવા તે નથી. તેમ જ સત્યાગ્રહ વિશે છે.

(૧૯) બધા હિંદી સમજશે કે 'બીજા કરે ત્યારે આપણે કરીશું' એ ન કરવાનું બહાનું છે. આપણને સારું લાગે છે વાસ્તે આપણે કરો, બીજાને ભાસશે ત્યારે તે કરશે; એ જ કરવાનો રસ્તો છે. મને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જોવામાં આવે તે લેતાં હું બીજાની રાહ નથી જોતો. ઉપર મુજબ પ્રયત્ન કરવો, દુઃખ ભોગવવું એ સ્વાદિષ્ટ ભોજન છે. અકળાઈને કરવું, દુઃખ ઉઠાવવું તે વેઠમાત્ર છે.

वाचक : આમ સૌ ક્યારે કરે ને ક્યારે આરો આવે ?

अधिपति : તમે વળી ભૂલ્યા. સૌની સાથે મારે ને તમારે પરવા નથી. 'આપ આપકી ફોડિયો, મેં મેરી સમાલતા હૂં' એ સ્વાર્થ વચન ગણાય છે, પણ તે પરમાર્થ વચન છે. હું મારું ઉજાળીશ તો જ બીજાનું કરીશ. મારું કર્તવ્ય મારે કરી લેવું તેમાં બધી કાર્યસિદ્ધિ આવે છે.

તમને છોડ્યા પહેલાં વળી હું કહી જવાની રજા લઉં છું –

(૧) સ્વરાજ તે આપણા મનનું રાજ્ય છે.

(૨) તેની ચાવી સત્યાગ્રહ, આત્મબળ કે દયાબળ છે.

(૩) તે બળ અજમાવવા સર્વથા સ્વદેશી પકડવાની જરૂર છે.

(૪) જે આપણે કરવા માંગીએ છીએ તે અંગ્રેજની ઉપર દ્વેષભાવે નહીં, તેમને દંડ કરવાને ખાતર નહીં, પણ તેમ કરવું એ આપાણું કર્તવ્ય છે. એટલે કે અંગ્રેજ નિમકવેરો કાઢી નાખે, લીધેલું ધન પાછું આપે, બધા હિંદીને મોટા હોદ્દા આપે, લશ્કર ખેંચી લે, તો કંઈ આપણે તેમના સંચાનું કાપડ પહેરીશું કે અંગ્રેજી ભાષા વાપરીશું અથવા તેમની હુન્નરકળાનો ઉપયોગ કરીશું એમ નથી. તે બધું વસ્તુતાએ ન કરવા જેવું છે વાસ્તે નથી કરવાના, એ સમજવાનું છે.

જે કંઈ મેં કહ્યું છે તે અંગ્રેજના દ્વેષભાવે નહીં, પણ તેમના સુધારાના દ્વેષભાવે કહ્યું છે.

મને લાગે છે કે આપણે સ્વરાજનું નામ લીધું છે પણ તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા નથી. તે જેવું હું સમજ્યો છું તેવું સમજાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેવું સ્વરાજ લેવા ખાતર આ દેહ અર્પણ છે, એમ મન સાક્ષી પૂરે છે.

'હિંદ સ્વરાજ'ના હિંદી અનુવાદ ઉપર ગાંધીજીએ લખેલી પ્રસ્તાવનામાં મિલો સંબંધે નીચેનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે :

'આ પુસ્તક મેં ૧૯૦૮ની સાલમાં લખ્યું હતું. બાર વર્ષના અનુભવ પછી પણ મારા વિચાર હતા તેવા ને તેવા જ રહ્યા છે. મારી ઉમેદ છે કે વાચકવર્ગ મારા આ વિચારનો પ્રયોગ કરીને તેની સિદ્ધતા-અસિદ્ધતાનો નિશ્ચય કરી લેશે.

મિલોના સંબંધમાં મારા વિચારોમાં આટલું પરિવર્તન થયેલું છે કે હિંદુસ્તાનની ચાલુ હાલતમાં માન્ચેસ્ટરના કાપડ કરતાં હિંદની મિલોને ઉત્તેજન આપીને પણ આપાણું કાપડ આપણા જ દેશમાં પેદા કરી લેવું જોઈએ.' (સન ૧૯૨૧)

'હિંદ સ્વરાજ'ના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવના લખતાં ગાંધીજીએ એક ગ્રામ્ય શબ્દ સુધારી લેવાની તક લીધી છે :

'આ વખતે આ પુસ્તક એમ ને એમ પ્રકાશિત કરવું આવશ્યક સમજું છું પણ જો આમાં મારે કંઈ પણ સુધારવા જેવું હોય તો એક શબ્દ હું સુધારવા ઈચ્છું છે. એક અંગ્રેજ મહિલા મિત્રને તે બદલવાનું મેં વચન આપ્યું છે. મેં પાર્લમેન્ટને વેશ્યા કહી છે. તે એ બહેનને નાપસંદ છે. તેમનું કોમળ દિલ આ શબ્દના ગ્રામ્ય ભાવથી દુખાયું હતું.' (ઈ.સ. ૧૯૨૧)